

Egyén és közösség változó terekben: gazdasági stratégiák, lokális megoldások, mindennapi életvilágok etnográfija és antropológiája

Kuti Klára : Vezető kutatói összefoglaló

A projekt célkitűzése volt olyan egyéni kutatómunkák elméleti és gyakorlati összefogása, integrációja, melyek a PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszékének mint tudományos kutatóműhelynek a munkáját képviselik. A magyarországi kutatási és fejlesztési tevékenységek térségében a felsőoktatás kettős szerepet tölt be, melyet ebben a projektben sikerrel teljesítettünk: felkészítettük a graduális és posztgraduális oktatásban részt vevő hallgatókat a kutatás és fejlesztés lehetőségeinek hasznosítására, ill. integráltuk a résztvevő oktatók tudományos tevékenységét. A pécsi Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék kutatócsoportja feladatának tekintette a diszciplína lehető legteljesebb módszertani képviselőjét, és különös hangsúlyt fektetett a régió társadalomtudományos megismerésére és leírására.

Kutatásainkban közös módszertani fogalomként érett a *mindennapi életvilág*, annak leírása és megértő bemutatása. Ezt a magától értődő valóságot kerestük a mindennapi rutinokban, a szokásokról, tapasztalatokról szóló beszélgetésekben vagy a személyes emlékezet írásos dokumentumaiban; ezt véljük megtalálni azokban a dokumentumfilmekben, melyek szándékuk szerint az 1970-es évekbeli nyers valóságot akarták megmutatni, s közben megjelenítették, de újra is termelték azokat a hatalmi erőviszonyokat, melyeket magától értődőnek vettek. A mindennapi életvilág adottnak vélt, reflektálatlan valóságában írt napló vagy levelek — számvetés és elszámolás — egy emberélet összegzése és hagyatéka: elemzésünk rámutat, miként egyesülhet az egyéni emlékezet szubjektivitásában egy kisközösség és egy nemzetközösség emlékezete. Kutatásainkban közös a *mindennapi megélhetéért* való küzdelem leírása. A makro- és mezoszintű gazdasági–fejlesztési projektek, érdekközösségek diskurzusai alatt antropológiai mélyfúrással az egyén alkalmazkodási stratégiáit, kiútkeresését, megoldásait tártuk fel. Filmtörténeti és jelenkori empirikus források alapján értelmezzük újra a munka és munkanélküliség, a dolog és dologtalanság képzetét, mely a ma élő három generációnak folyamatosan használt aszimmetrikus ellenfogalma, és alkalmas eszköze az enyém-tiéd, kirekesztés–bennfoglalás, megőrzés–ironizálás folyamatának. Kutatásainkban közös a *lokális közösségek* hagyományának, újratermelésének, konstrukciójának, a lokalitás hagyománya kommodifikálásának és a globális (uniós) fejlesztési politikák ellentmondásosságának kritikai leírása. Kutatásainkban közös — az egyetemi oktatói munka szükségszerű és tudatosan vállalt hozadéka — a *tudományos fogalmak folyamatos reflexív kritikája*, a mindennapi valóság forrásainak kritikai szemléje. Fogalmi, fogalomtörténeti reflexió alapján beszélünk a dokumentumfilmről mint dokumentumról, a fejlesztésről mint támogatásról, a térről mint néprajzi csoportképző fogalomról, a múzeumról mint emlékezetgyárról.

Kutatásainknak eltérő helyszínei, eltérő forrásfeltáró módszerei, eltérő tudományos reprezentációi vannak, de elmondható, hogy a nagy számú, változatos publikáció, illetve a szokványostól eltérő múzeumi megmutatás kutatásunk eredményeit már a futamidő alatt több száz ember számára tette hozzáférhetővé. A pályázati tervvel összhangban elkészült a projekt eredményeit átfogó *kötetbe szánt tanulmányok kézirat*a, melyet tanszékünk évkönyvében tervezünk megjelentetni. Ez a záróbeszámoló — adott terjedelmi korlátok között — tartalmazza a résztvevő kutatók zárótanulmányainak rövid összefoglalását:

▪ Személyi és költségvetési változások

A pályázatban benyújtotthoz képest a következő *személyi változások* zajlottak: Fábos Nóra a vezető kutató doktorandusza nem kezdte meg kutatómunkáját, támogatásban nem részesült. 2012-ben csatlakozott a projekthez Berta János, a vezető kutató doktorandusza, csatlakozását a kuratórium engedélyezte. 2012 tavaszától Fuksz Márta személyes–családi okból szüneteltette kutatását, támogatásban ekkortól már nem részesült. A futamidő alatti *lényeges költségvetési korrekciók* során a projektben résztvevők phd-tandiját (Berta János, Hauptman Gyöngyi), ill. phd-eljárási díját (Máté Gábor) engedélyezte a kuratórium. Mivel a projekt 2010-ben (a kormányváltás következtében) csak nyolc hónapos készlettel kezdődhetett, a projekt futamidejének meghosszabbítását kérvényeztük. A hosszabbítás (2014-ben hét hónap) alatt az alább

részletesen ismertetett kiállítás felállítását is költségvetési korrekció segítette elő. A pályázati tervvel ellentétben elegendőnek bizonyult egyszeri alkalommal három fő restaurátor megbízása a kiállítási tárgyakon végzett restaurátori munkáért, így két résztvevő kutató (Hauptman Gyöngyi és Hesz Ágnes) részesülhetett napidíjban romániai terepmunkájuk alatt, melyet a kuratórium engedélyezett.¹

Egyéni kutatói összefoglalók

Berta János

- *Reform és dokumentumfilm: Az új gazdasági mechanizmus gazdasági, kulturális és mentalitástörténeti értelmezése az 1970-es évek magyar dokumentumfilmjeinek tükrében*

Hipotézisem és korábbi megfigyeléseim szerint a magyar dokumentumfilm-történetnek az 1970-es évek elején kibontakozó iránya különös elhivatottsággal kezelte az aktuális társadalmi kérdések tárgyalását. Az 1970-es évek elejének dokumentumfilm-készítése egyrészt abból, a filmkészítők által képviselt kiindulópontból érthető meg, miszerint a társadalmi problémák filmmel történő feltérképezése a megismeréssel egyenrangú, hovatovább az egyetlen valós megismerést biztosíthatja, hiszen a mindennapi élet során megfigyelt cselekvések, eseménysorok mélyebb összefüggésekre világíthatnak rá vagy leleplezhetnek le ellentmondásokat. A hetvenes évek elején kibontakozó dokumentumfilm-készítés a néhány évvel korábban közreadott *Szociológiai filmcsoportot!* kiáltvány mentén a valóság közvetlenebb megismerését kívánja biztosítani. A kiáltvány célkitűzése szerint a dokumentumfilm-készítés arra hivatott, hogy a társadalomtudományok, elsősorban a szociológia szemléletét és módszerét elsajátítva a kor Magyarországnak „valós” képét rögzítse.

A dokumentumfilm ebben a megközelítésben magában rejtje a valóság megismerésének és közvetítésének lehetőségét, ha a filmkészítés empirikus megismerési folyamattal párosul. A filmkészítés a valóság kamerával történő felfedezésévé válik. Ennek a folyamatnak a központjában két aspektus figyelhető meg: egyfelől a film mint kiemelt médium, művészet jelenik meg az alkotók értelmezésében, másfelől a társadalom mint entitás megismerése, ill. a társadalomtudományos módszertan importálása válik elsődlegessé. A folyamat eredménye is két tényező mentén körvonalazható: a filmkészítés biztosítja a társadalmi kérdések, a „valóság” megismerésének lehetőségét, ill. a dokumentumfilm formában bontakozik ki igazán a valóság önmaga. Ahogy Hammer Ferenc is kifejti, ezek a filmek kettős ideológiai szerepet kapnak: egyrészt „a valóság objektív feltárását annak lefilmezésével tartották megvalósíthatónak”, és erre a megvalósításra egyfajta kötelességként is tekintettek, másfelől ezt a valóságfeltárást politikai aktusként is értelmezhetjük: „a kamera objektív tekintete segítségével leleplezi a mindennapok megszokásából származó hazugságokat és az érdekek elnyomó apparátusát.”²

A fent nagyon vázlatosan érintett és ismertetett dokumentumfilm-készítői hozzáállás hozadéka, hogy az ilyen típusú érdeklődés mentén készült filmek magukban hordozzák bizonyos kérdések és korok mentalitástörténeti elemzését az utókor számára. Vagyis ezeken a filmekken keresztül elsősorban nem a korszak eseményei, politikai történései figyelhetők meg, hanem azok a hétköznapi szituációk, amelyek egyfelől a politikai rendszer működését a mindennapok közegében ábrázolják, másfelől pedig azok a kulturális és mentális minták, amelyek meghatározták a korszak embereinek gondolkodását, életvezetését. Ennek értelmében úgy vélem, hogy a

¹ Engedélyek: OTKA-81120_Engedely_TBK-5529/2011.05.24., OTKA-81120_Engedely_TBK-2595/2012.03.13., OTKA-81120_Engedely_TBK-6470/2012.09.10., OTKA-81120_Engedely_TBK-8289/2012.12.10., OTKA-81120_Engedely_TBK-2563/2013.04.16., OTKA-81120_Engedely_TBK-3649/2014.

² Hammer Ferenc 2009. A megismerés szerkezetei, stratégiái, poétikái. Szocio-doku a BBSben. In Gelencsér Gábor (szerk.) BBS 50. A Balázs Béla Stúdió 50 éve. Budapest, Múcsarnok–BBS, 263–273.

korszak dokumentumfilmje alapján joggal kialakulhat egy kép a kutatóban arról, hogy milyen társadalmi folyamatok zajlottak le az 1970-es évek elején.³

Hipotézisem szerint ezeket a társadalmi állapotokat, mentális struktúrákat, illetve ezek módosulását nagyban befolyásolta egyrészt a kádárizmus „jólét-politikája”, másrészt pedig (részben ennek a politikának elemeként) az új gazdasági mechanizmus programja. Ezért abból az előfeltevésből indultam ki, hogy a korszak dokumentumfilmjeiben jelentkezik az új gazdasági mechanizmus hatása, illetve a reform következtében kialakult politikai, társadalmi és kollektív mentális viszonyokról ad egyfajta képet ez a filmes műfaj. Annál is inkább gondoltam ezt a feltevésemet helytállónak, mert a kádárizmus történeti leírásaiban az egyik legerősebb történetírói toposz a reformok, illetve a reformszellem értelmezése és leírása. Ezek szerint a kádárizmus egésze és bizonyos aspektusai leírhatók a reform fogalmának dinamikus használata felől. Maga a kifejezés visszatérő eleme a kádárizmus történeti feldolgozásának, és különböző aspektusokat, tartalmi dimenziókat foglal magába.⁴ A reform fogalma mentén valóban leírható a kádárizmus története, sajátosságai, hiszen mind az egykorú leírások, mind az utólagos történeti narratívák gyakran hivatkoznak a reformra, reformszellemre, mint a kádárizmus (többi szocialista országhoz képest való) „másságának”, sajátosságának okára, hiszen a rendszer működése gyakran összefüggésbe hozható a reform különféle fogalmi dimenzióival (vagyis a fogalom különböző aspektusai, értelmezései kerülnek előtérbe az egyes történeti megközelítések során).

Összességében megfigyelhető, hogy a történettudományi munkák az új gazdasági mechanizmus folyamatait elsősorban gazdaságtörténetként, másodsorban politikátörténetként és harmadsorban, csupán részlegesen kezelik társadalomtörténetként. A reform megközelítései közül hiányzik egy olyan paradigma, amely az új mechanizmus áttételesebb, mélyebbre nyúló hatásait elemezné. Nem, vagy kevés számú kutatást és írást találunk, amelyek ezekre a folyamatokra mentalitástörténeti kérdésként tekintenek, és arra keresnek a választ, hogy a reform milyen változásokat idézett elő a lakosság gondolkodásában, viselkedésében és kulturális magatartásában. Akadnak kutatások, amelyek áttételesebben érintik a kérdést⁵, kifejezetten a reform komplex mentalitástörténeti vonatkozásainak kutatása nem tartozik a leggyakrabban kutatott témák közé.

Kiinduló hipotézisem szerint tehát az 1970-es évek dokumentumfilmje alkalmas arra, hogy a társadalmi folyamatokat, társadalomtörténeti aspektusokat elemezzük. Mivel az új gazdasági mechanizmus jelentős befolyással volt a korszak gazdasági, társadalmi és politikai állapotaira, ezért azt gondolom, hogy a dokumentumfilmeket keresztül a reform hatásait, eredményeit és történetét is vizsgálhatjuk.

▪ **Konklúziók**

Kutatásom alapvetően arra irányult, hogy a gazdaságélénkítő, alapvetően politikai céllal életre hívott új gazdasági mechanizmus programja mennyiben képes befolyásolni az emberek gondolkodását, mentalitását, személyes gazdasági stratégiáit, és ezek a változások mennyiben követhetők nyomon egyidejű dokumentumfilmeket keresztül. Az alábbi, hosszabb távon is hasznos és fontos megfigyelést tehetjük.

³ A kérdés (a korszak dokumentumfilmjei mint történeti források) egyéb aspektusaihoz ld. Berta János 2013. Miért alkalmas a hetvenes évek dokumentumfilmje társadalomtörténet-írásra? In Bene Krisztián (et al.) (szerk.) Kutatási füzetek 19. Pécs, PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, 35-55.

⁴ Ennek részletes elemzése olvasható Rainer M. János írásában, amelyben a reform gazdaság- és politikátörténeti dimenzióit ismerteti a legfontosabb, a Kádár-korszak leírásához központi fogalomként a reform szót választó írások, megközelítések alapján. Rainer. M. János 2011. Kádár János, a „reformer”. In Uő. Bevezetés a kádárizmusba. Budapest, L'Harmattan – 1956-os Intézet, 185-199.

⁵ Itt elsősorban azokra a kutatásokra gondolok, amelyek egy-egy átfogó fogalom mentén (fogyasztás, divat, mindennapok, hétköznapok) különböző tudományos paradigmák felől közelítve vizsgálják a kádárizmust, egyfajta egészként tekintve az 1956-1989 közötti időszakra. Ezekben a munkákban természetesen nyomon követhető a reform hatása a hétköznapi életre, illetve gondolkodásra, azonban a kutatások fókuszában nem ez áll. Szemléletes példa erre Valuch Tibor legutóbb megjelent monográfiája (Valuch Tibor 2013. Magyar hétköznapok. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig. Budapest, Napvilág), vagy a 2000-es évek közepén divatosnak számító fogyasztástörténeti kutatások (ld. pl. Múltunk, 2008/3. 4-126.), de a sor folytatható.

I. Miközben vizsgálódásom középpontjában mindig a társadalom- és mentalitástörténeti aspektusok és paradigmák voltak, folyamatosan arra kellett figyelniem, hogy a korszak politikai megoldásai, illetve a korszak politikatörténeti feldolgozásának eredményei legalább annyira meghatározók, mint a már említett szempontok. Ennek oka két aspektuson keresztül érthető meg. Egyrészt a kádárizmus kutatásából kitűnik, hogy a politikatörténeti paradigma dominanciája nem csupán tudománytörténeti hagyomány vagy dogmatizmus, hanem a korszak alapvető sajátosságából ered. Hiszen ma már szinte tudománytörténeti közhely a politikának a mindennapokra, a mindennapi életvilágokra gyakorolt alapvető, mindent befolyásoló hatása. Ezért a kádárizmus kutatása során — legyen szó gazdaság-, társadalom vagy mentalitástörténeti kutatásról —, nem lehet megfedkezni a politika, ill. a politikatörténet aspektusairól.

A kérdést kiegészíti a forrásul választott alkotások státusza. Ugyanis a dokumentumfilmek az 1970-es években nagyon markánsan politikusak abban az értelemben, hogy a kortárs társadalmi, politikai viszonyokat térképezik fel és elemzik, így egyfajta polémiát folytatva a rendszerrel, illetve a nyilvános diskurzusban közölt állapotokkal. Ugyanakkor a szociológiai, szociográfiai látásmód a korszakban a dokumentumfilm-készítés során egyfajta akcionizmussal is egybeolvadt. A filmkészítők munkájukat akkor tartották eredményesnek, ha az egy sajátosan felfogott terepmunkával párosult. A valóság feltárását úgy képzelték el, mint egy folyamat, amelynek első lépése a közvetlen (*empirikus*) megismerés, vagyis közvetlen kapcsolat a témával, az emberekkel, amely után valós megoldásokat lehet keresni és találni. Így az 1970-es évek dokumentumfilmje nem csupán a társadalom, ill. a társadalomtörténeti perspektíva szempontjából érdekes, hanem az alkotások és alkotók politikai hozzáállása is nélkülözhetetlen eleme az elemzésnek — ily módon gyakran nehéz szétválasztani, hogy mikor melyik perspektíva dominanciájáról beszélhetünk.

II. Mind a filmek, mind az új gazdasági mechanizmus történetét feldolgozó tudományos és tudománynépszerűsítő művek ismerete alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a reform gazdasági, társadalomtörténeti hatása inkább hosszabb távon értelmezhető és mutatható ki. Egyfelől a reform története leginkább „intézkedés-történetként” és egymással szemben álló érdekcsoportok lobbi-történeteként írható le, másrészt a reform politikatörténeti sajátosságának eredménye (ti. hogy a reform lefékezésével, a gazdasági és politikai visszarendeződéssel a reform bizonyos vívmányai, aspektusai életben maradtak), hogy egy-egy intézkedés hatása csupán évekkel később látható, mérhető igazán. Erre a dokumentumfilmes korpuszból a legjobb példa talán B. Révész László, Hanák Gábor és Római Róbert filmje: *Pogány, egy magyar falu évtizedei 1970-2001*. A filmben egy falu és annak termelészövetkezete történetét követhetjük nyomon. Az alkotás egyrészt az egyéni gazdálkodási stratégiák változásait követi nyomon, másrészt pedig az új gazdasági mechanizmus egy-egy eredményének továbbélését, lehetőségét (vagy azok ellehetetlenítését) is felmutatja. De ilyen megfigyelésekre ad alkalmat Gulyás Gyula és Gulyás János 1983-ban forgatott *Ne sápadj!* című filmje, amely egy parasztember sorsán, mentalitásán keresztül festi le, hogy mihez kezd a szocialista mezőgazdaság viszonyaival (köztük az új gazdasági mechanizmus engedményeivel) egy volt téesz-elnök, később egyszerű téesz-dolgozó. Összességében azt mondhatjuk, hogy habár a reform már elindításakor megszólította a filmeseket (és az egész magyar társadalmat), mentalitás- és „gazdálkodástörténeti” szempontból, illetve a társadalomra, a társadalmi változásokra gyakorolt hatása csak hosszabb távon figyelhető meg igazán.

III. Harmadik megfigyelésem arra vonatkozik, hogy a filmek, illetve a filmes korpusz milyen összefüggésekre világít rá csupán azáltal, hogy különböző alkotások egymás mellé kerülnek, úgymond „párbeszédbe” állítva őket. A reform sajátosságai, illetve a korszak ellentmondásos politikája és a nyilvános diskurzus ellentmondásai sok esetben egy-egy film összehasonlító elemzése során kerülnek napvilágra, illetve válnak szemléletessé, könnyen megérthetővé. A reform lefékezése, illetve az 1970-es évek elején a mezőgazdaság középvezetői elleni történő nyilvános lejárató kampány, illetve az ezt övező büntetőjogi persorozat hangsúlyait jól szemlélteti, hogy egy ilyen konkrét eset kapcsán forgatta Ember Judit és Gazdag Gyula 1972-ben *A határozat* című filmet.⁶ A

⁶ A film részletes tartalmi és formai elemzése: Berta János 2013. „A döntés az megvan.” Hatalmi viszonyok, és társadalomtörténeti aspektusok a hetvenes években *A határozat* című dokumentumfilm kapcsán. In Farkas Judit – Keszeg Vilmos (szerk.) Kolozsvártól Pécsig, a yaoitól a juhászig: Néprajzi-kulturális antropológiai tanulmányok két doktori

Gulyás-testvérek 1983-as filmjében, a *Ne sápadj!*-ban szintén felidéződik egy ilyen per, illetve kampány. A két film összehasonlításakor is hangsúlyossá válik, hogy valójában koncepciók eljárásokról van szó, és hogy politikai háttere volt minden egyes ügynek, amelyeknek azonban hosszú távon demoralizáló és a gazdasági életre káros hatásuk volt.

A korszak ellentmondásosságát, a politikai beszéd és a mindennapi tapasztalat összeegyeztethetlenségét szemléleti Szomjas György *Algyő* és Dobray György *Munkashow* című alkotásainak összehasonlító olvasata. Míg az *Algyő*-ben az olajipari munkások lehetetlen munkakörülményeiről és általánosságban az iparban dolgozók aktuálisan kevésbé előnyös helyzetéről nyilatkoznak munkások és vezetők, addig a groteszk, már-már kegyetlenül morbid hangvételű *Munkashow*-ban azt látjuk, ahogy a gyárkapun belüli munkanélküliség megvalósul, és hogy a munkások miként bújnak ki a valós munkavégzés alól, avagy miként használják ki a rendszer nyújtotta lehetőségeket és kikapukat. Mindkét film riasztó képet fest, de míg az egyik egy nehéz fizikai munka esetén konkrét munkaerőhiányról beszél, a másik központi kérdése a laza munkaerkölcs és a munkások munkaidőn belüli munkakerülése. A két film egymás melletti olvasata nem csupán gazdaságtörténeti, hanem mentalitástörténeti aspektusokra is rávilágít a kádárizmus kapcsán.

Az 1970-es évek elején megfigyelhető tömeges ipari migráció, ingázás megértésében és leírásában szintén érdekes eredményeket hozhat a korszak dokumentumfilmjeinek elemzése. Schiffer Pál *Fekete vonat* című filmjében az ingázás társadalmi következményeit, illetve a cigányság (akik többnyire az ingázásba vannak kényszerítve) periférikus helyzetét láthatjuk, az *Algyő*-ben is olyan munkások nyilatkoznak, akik szintén több száz kilométerre dolgoznak lakhelyüktől. Ugyanakkor mindkét film utal a mezőgazdaságban dolgozók helyzetére, de míg az *Algyő*-ben panaszkodnak, hogy ott jobb körülmények között lehet hasonló vagy jobb bérért dolgozni, addig Schiffer filmjében sokan állítják, hogy a helyi téesz nem vesz fel munkásokat, még idénymunkára sem. A két információ abban a relációban válik igazán érdekessé, amikor azt vizsgáljuk, hogy a mezőgazdaság általános gazdaságpolitika helyzete miként változott az 1960-as évek végén, és milyen politikai ellenszélben, ellenerőkkel szemben kellett működnie az 1970-es évek elején és közepén.

Kutatásom részeredményei mindenképpen hozzájárulhatnak a hazai interdiszciplináris kutatásokhoz (film-, történet-, néprajztudomány és antropológia) már csak azért is, mert jól megfigyelhető, miként válhatnak addig ritkán használt források (pl. dokumentumfilmek) teljes értékű forrássá, másrészt pedig azért is, mert rávilágíthatnak egy-egy kérdés interdiszciplináris vizsgálatának előnyeire.

Fuksz Márta

▪ *Merítés a szekszárdi „nagyborászatokból” a történeti identitás tükrében*

A szekszárdi borvidék Magyarország egyik kis területű, de nagy múltú történelmi borvidéke. Társadalmának életében a bortermelésnek mindig kiemelkedő szerepe volt. Az állattenyésztésen és földművelésen kívül a szőlőtermesztés, borfeldolgozás és -eladás fontos megélhetési forrásnak számított és a legfőbb jövedelemkiegészítő funkciót töltötte be az évszázadok folyamán. Nem mellesleg a társadalmi elfogadottság eszköze is volt a szőlőbirtok, mely sajátos „tősgyökeres szekszárdi” öntudatot adott az egykori mezőváros lakóinak.

Igazi törést az évszázados hagyományokkal rendelkező és dinamikus fejlődő kisgazdaságok életében a termelészövetkezetekbe kényszerítés okozott. Habár a szőlőültetvények egy része, így gondozásuk is magánkézben maradt a háztájinak és a zártkerteknek köszönhetően, a szakmai háttér, a szőlőfeldolgozás és borászat központosítottá vált. A tömegtermelés célját szolgáló borászati nagyüzemek a minőségi bortermelés helyett az olcsó tömegborok előállítását és a mennyiség növelését célozták meg.

A rendszerváltozás során bekövetkezett gazdasági-társadalmi változások, az egyesített téesz és az állami gazdaságok szétesése új helyzetet teremtettek. Eltűntek vagy átalakultak a korábban jól bejáratott kelet-

európai piacaink. A szőlőültetvények csökkenése, a belföldi forgalmazás problémái, a minőségi bortermelésre való fokozatos átállás, illetve az export fellendítése új kihívások elé állította a borvidék szereplőit. A tévesek által képviselt borkultúra sem ideológiai meghatározottsága miatt, sem gazdasági stratégiája folytán (a mennyiségi és nem a minőségi bortermelésen volt a hangsúly) nem volt fenntartható és nem lehetett követendő példa.

Az 1990-es években a szekszárdi borvidék kitörési pontját a korábbi gyakorlattal ellentétben a magas színvonalú szőlőtermesztés és a minőségi bortermelés adta. A rendszerváltozás és kárpótlási folyamatok lejátszódása után a magánkézbe kerülő ültetvények tulajdonosai közül szerencsére egyre többen választották ezt az utat. Ez a – más borvidékeken is bekövetkező – szemléletváltás járult hozzá a magyar borkultúra fejlődéséhez és újra világszínvonalúvá emelkedéséhez.

A szekszárdi borásztársadalom – vállalkozó „nagyborászok” A kutatás során a szekszárdi borásztársadalomnak három rétege rajzolódott ki. Nehezen behatárolható csoportokról van szó, melyek általános jellemzői mellett egyes tagjai egyedi, eltérő jelleggel is bírhatnak. A törpe- vagy kisbirtokkal rendelkező gazdák és őstermelők elsősorban saját ellátásra, azaz önellátásra termelnek, ami azért nem zárja ki a szőlő vagy a bor egy részének időnkénti – akár hivatalos, akár nem hivatalos formában történő – értékesítését sem. Megélhetésüket nem a szőlő biztosítja, munkahelyük és nyugdíjuk mellett – hasonlóan a háztáji időszakhoz – művelik a szőlőt, vagy hétvégi hobbikertként tartják számon. Ők alkotják egyébként a borászok legnagyobb rétegét és ők birtokolják a szőlőtermő területek több mint 80%-át.⁷

Az középborászoknak aposztrofált „réteg” megkülönböztetése a „nagyoktól” hasonló tulajdonságaik miatt sokkal problémásabb. Sok esetben inkább „volumenükben” találunk eltéréseket, mint gazdasági stratégiájukban. Mivel vizsgálatom a harmadik csoportra irányult, ezért a „nagyok” kritériumait el nem érő borászatok automatikusan a második csoportba sorolandók.

A nagyborászatokként meghatározott kategóriát több, különböző szempont alapján határoltam be. Ezek egyrészt konkrét számokkal leírható és meghatározható, főleg gazdasági jellegű kritériumok voltak, másrészt a kutatás módszertanából kifolyólag az interjúk alatt elhangzott olyan szubjektív tényezők is a segítettek, mint a borászok saját csoport-meghatározása.

1.) Elsődleges kritérium volt a *szőlőbirtokok területe* (minimum 20 hektár), és a hozzá bérbe vett szőlőterületek, vagy a hozzá vásárolt és feldolgozott éves szőlőmennyiség nagysága. Ehhez szintén szorosan kapcsolódott a palackozás éves mennyisége, illetve gazdasági stratégiájuk azon része, hogy adnak-e el folyóbort, és ha igen, akkor az éves bormennyiség hány százalékát.

2.) Fontos kritérium volt a *megélhetés módja*. Ezen borászatok mindegyike vállalkozás, ami azt jelenti, hogy kizárólag piaci szőlő- és bortermeléssel (árutermelés), illetve az ehhez kapcsolódó egyéb üzleti tevékenységekkel (panzió, borkóstolók, vendéglátás, rendezvényszervezés) foglalkoznak. Vállalkozásként a nagyarányú tőkebefektetés, az állandó kockázatvállalás, a jövedelemszerzés elsőbbségét szem előtt tartó attitűd jellemzi őket. A bor, mint luxuscikk kényes termék, ezért mind a termelés, mind az eladás területe piacérzékeny és -függő, így a piaci viszonyok állandó követésére kényszerülnek. A szakmai és technológiai fejlődés érdekében és a versenyképesség fennmaradása miatt a pályázatokra épülő, innovációs lehetőségeket kihasználó, folytonos újító szándék (pl.: új szőlőfajták termesztése, új technológiák bevezetése, új ízvilág „kikísérletezése”) mozgatja és viszi előre a borászokat.

Ezek a vállalkozások családi vállalkozások. A lehetőségekhez mérten integrálják magukba a családok egyes tagjait, elsősorban feleségeket, gyerekeket. Azonban a vállalkozás és a háztartás szigorúan kettéválik, és a vállalkozáson belül sokszor specializálódnak az egyes családtagokra jutó feladatok. Sok esetben a borásznak tanult gyerek veszi át a borászat szakmai vezetését, míg a feleségek legtöbbször az irodai háttérmunkát (rendelések, könyvelések, kimutatások, hivatalos dokumentációk) végzik. Ennek ellenére érteniük kell más

⁷ Szekszárdi Hegyközség és KSH statisztikai adatsorok. 1994., 2006., 2012.

feladatrészekhez is az esetleges helyettesítések miatt. Döntéseket együttesen hozzák meg, így a vállalkozás a szó valódi értelmében is családi vállalkozás.

A családok megélhetés módjánál ki kell emelni a borászatot (és a hozzá kapcsolódó ágazatokat) mint egyetlen bevételi forrást. Így a borászat kizárólagosan biztosítja a megélhetést, más munkahelyet párhuzamosan nem tartanak fent. Az általam vizsgált öt család közül ez egyre nem vonatkozik. Eszterbauer János sikeres műszaki cégének profitjából és pályázatokból építette fel borászatát és vendégházát. Jól működő műszaki cégét természetesen nem adta fel, de nem titkolt célja, hogy a borászat vezetésében részt vállaló lánya, veje és a vendégházat vezető, rendezvényeket szervező felesége megélhetési forrását egyedül a borászat biztosítsa.

3.) A kiválasztott borászatok szintén fontos jellemzője volt, hogy pincészetükben magas színvonalú, *minőségi bortermelés* folyik. Minőségi boraikkal rendszeresen megjelennek nemcsak a helyi és hazai, de a *nemzetközi borversenyeken* (Bordeaux, Budapest, London, Párizs) is, ahol rendszerint kiváló eredményeket értek és érnek el. Ez a tény nagy jelentőséggel bír a borvidék nemzetközi rangsorában, ismertségének kivívásában és kiváló hírnevének fenntartásában. Így ezek a borászatok akaratlanul is, de tudatosan is rész vesznek a borvidék arculatának kialakításában.

Mindezek alapján a kutatás elindulásakor előzetes koncepciómra és saját csoport-meghatározásukra támaszkodva 10-12 olyan borászat került a kutatás középpontjába, akik ezen kritériumoknak megfeleltek. Azon kérésemre, hogy sorolják fel a szekszárdi borvidék „nagyjait”, legjelentősebb vezető borászatait, szinte teljes egyetértésben ugyanaz a 10-12 név hangzott el. Az indoklásban szóba kerülő miértek is jelentős információt hordoztak. Meglepetésemre ebben a listában helyet kaptak olyan – általam középborásznak aposztrofált nevek is –, akik termelési kapacitása nem érte el a kívánt szintet. Azonban magas színvonalú bortermelésükkel, nemzetközi eredményeikkel kivívták gazdaságilag jelentősebb helyzetben lévő társaik elismerését. Míg egy-két olyan óriási szőlőterülettel rendelkező borászatot, aki mennyiségi kapacitása folytán – az én előzetes koncepcióm szerint – gazdaságilag jelentős tényező a borvidéken, mégsem soroltak fel. Ugyanis ezen borászatok társaságon belül zajló problémái (pl.: tulajdonos, munkatárs-változások) miatt nem képesek arra az állandó, egyenletes teljesítményt nyújtó, minőségi bortermelésre, mely a nemzetközi szintéren való megmérettetéshez szükséges. Természetesen ez idővel egy stabilizálódó szerkezetű céggel lehetséges lesz.

4.) Ebben a szakaszban azonban még egy kritérium felmerült, ami a jelenlegi kutatás állapotát is meghatározta. *A származás és a társadalmi háttér* tekintetében heterogén képet festő „nagyok” csoportjának van egy tulajdonsága, ami kettéválasztja őket. Ez pedig a származás. Közülük öt borászcsaládnak a története a 18. századig visszavezethető és szervesen illeszkedik Szekszárd társadalomtörténetébe. A helytörténeti források megismerése és az interjúk alapján a kutatás első szakaszában így 5 pincészetre szűkölt le a vizsgálat: az Eszterbauer, Heimann, Mészáros, Takler és Vesztergombi családra.⁸

A családok 18. századi felbukkanása után végigkövethető gazdasági-társadalmi helyzetük.⁹ Földműves családokról lévén szó, állataikkal, szántóikkal, kisebb-nagyobb szétszórtan fekvő szőlőikkel, gazdasági súlyukkal, egymás közti házassági és rokoni kapcsolataikkal (kivéve a református Mészárosékat, saját református házassági körrel), a mezővárosi szintéren betöltött pozícióikkal mindig jelentős és aktív szerepet játszottak Szekszárd életében. Ez a tény az elmúlt tíz évben egyre fontosabbá vált, és egyre nagyobb hangsúlyt kapott a családok bemutatkozásánál. Arculatformálásuknak fontos eszköze a múlthoz való kötődés, 8-10 generációra

⁸ Felsorolás abc-sorrendben! A levéltári forráskutatások alapján az történetüket a Szekszárdon fellelhető legkorábbi forrásokig vezettem vissza. Az öt család közül négy a 18. századi katolikus német telepítésekkel érkezett Tolna megyébe. Így az Eszterbauerek történetét az 1740-es, a Heimannokét az 1750-es, a Taklerékét az 1760-as, és a Vesztergombiékét az 1730-as évekre lehetett biztosan visszavezetni. A Mészáros családra vonatkozó első bejegyzést 1711-ben tünt fel az anyakönyvekben. Ez a család annyiban különbözik a másik négytől, hogy valószínűleg már a török hódoltság korában itt élő református „magyar” családról van szó, nem később betelepített „német” családról. Szekszárdi Belvárosi Katolikus Plébánia, Keresztelési, Házassági és Halálzási anyakönyvek, illetve Tolna Megyei Levéltár Keresztelési, Házassági és Halálzási anyakönyvek.

⁹ A zárójelentés jelenlegi keretei nem teszik lehetővé a családok levéltári forrásokon alapuló történetének teljes bemutatását.

visszavezethető családtörténetük hangsúlyozása, „szekszárdi mivoltuk” kiemelése. Nemcsak presztízsüket növelik ezzel, hanem ez jelenti a borászati hagyományok ismeretét, a tradíció továbbvitelét, és annak a tudásnak az átadását is, ami több száz év óta naggyá teszi a szekszárdi borvidéket. Ennek hangsúlyozása marketingtevékenységük egyik kulcsfontosságú elemévé vált. Az borászatok honlapján a bemutatkozó részek kulcsszava szintén a hagyomány és tradíció.¹⁰ Szórolapjaikon, prospektusaikon egy-egy régi családi fénykép, szüreti- vagy pincejelenet tűnik fel. A történelmi tradíció továbbvitele emblémáik fontos részét képezhetik: a Heimann család emblémájának szerves része az „1758 óta...” felirat, míg a Vesztergombi Borászat jelképe a család egyik ősi ágának tulajdonított 18. századi címer, melyen a szőlőt tartó róka vagy farkas képe utal szőlőtermelő, borászok múltjukra. Marketing szempontból kiemelkedő az Eszterbauer család boroscímke sorozata, melyeken a régi fényképeken nagyszülők, dédszülők, rokonok jelennek meg szőlőhegyi, szüreti környezetben. A hozzá fűzött szövegeken a fénykép és családja ismertetésén túl izes mondatokkal eleveníti fel Eszterbauer János gyermekkori emlékeit, őseinek mondatait, és teszi ezáltal még életszerűbbé, emberibbé egy letűnt kornak a hangulatát. Mindegyik borász számára családjuk történetének feltárása, múltjuk megismerése, családfájuk összeállítása óriási jelentőséggel bír. Anyagi eszközöket sem kímélve készítették el közülük négyen a családfájukat és fénymásoltatnak le minden olyan anyagot, ahol valamely ősről információ jelenik meg, illetve gazdasági-társadalmi helyzetére fény derül.

A kutatás kezdetén arra kerestem a választ, hogy mit jelent ma Szekszárdon „vezető” borásznak lenni és mik lehetnek általános csoportjellemzőik. Elindulásukat kényszer szülte, vagy tudatos választás volt? Később, felfigyelve a családi múlt és szekszárdi gyökerek hangsúlyozására, az is érdekelt, hogy az általam kiválasztott öt család mennyire tudta kihasználni ezt a múltat, előnyt szereztek-e a társadalmi beágyazottságukkal, meglévő kapcsolataikkal. A kutatás első szakaszában így csak ötüket vizsgáltam.¹¹ Szeretném azonban hangsúlyozni, hogy a kutatás teljessége érdekében a többi család felkeresése is elengedhetetlen lesz. Sőt, előzetes meglátásom szerint a borvidék további szereplőivel (középborászok és kistermelők) is fel kell vennem a kapcsolatot.

A kutatás módszerét tekintve nagymértékben támaszkodtam az előzetes kritériumok alapján kiválasztott öt borással készített félig strukturált, narratív interjúkra, melyekben a biográfiai adatokra és olyan tematikus eseményekre fókuszáltam, amelyek borásszá válásukban, később pedig borászatuk „nagygyá” tételében szerepet játszottak. Emellett a családtörténet megismeréséhez szükséges levéltári, múzeumi forrásokat a néprajzi és történelmi módszerekkel elemeztem, értékeltem.

Az öt vállalkozás közül azok indultak el¹² az azonnali és gyorsabb fejlődés útján, akik a Kádár-korszakban már vagy foglalkoztak háztáji művelésben vagy zártkertben szőlőtermesztéssel, bortermeléssel és -eladással, kezdetben párhuzamosan munkájuk mellett, később mint kizárólagos megélhetési forrásként (Mészáros, Takler, Vesztergombi), vagy azok, akik a szőlészet, borászat valamely állami szférájában (állami gazdaság, téesz) dolgoztak, akár ott valamilyen jelentősebb középvezetői, vezetői funkciót töltöttek be (Heimann¹³). Tehát szakmai tudásuk mellett kapcsolati és humántőkájük segítségével is részt vettek az átalakulásban.

Jelenlegi gazdasági stratégiák különbségek, jövőbeni elképzelések: Mind az öt borászat vezetője vállalkozás generációs léptékekben gondolkodik. A tradicionális hagyományozódáson és a generációk számának növekedésén túl ennek nagyon komoly gazdasági vetülete is van. A napjainkban elvárt minőségi bortermelés technológiai beruházása (kezdve a szőlőműveléstől a borfeldolgozó technológián át a kész bort hosszú időn át érlelő és tároló pincekapacitásig) olyan jelentős, hogy körülbelül egy generáció alatt térül meg. Ezért van óriási jelentősége az innovációs támogatásoknak. Mind a magyar, mind az Európai Unió pályázatok kihasználása

¹⁰ <http://www.eszterbauer-bor.hu/index.php/hu/boraszat-es-pince>, <http://www.heimann.hu/hu/menu/csalad-es-birtok.html>, <http://www.meszarosborhaz.hu/>, <http://www.takler.com/>.

¹¹ 2012. májusában családi okok miatt meg kellett szakítanom a kutatást, melyet csak 2014. júliusától tudtam folytatni.

¹² Ez a kijelentés csak rövid értékelése az interjúk anyagának. Sajnálatos módon az egyéni életutakat bemutató és a vállalkozások elindulásáról szóló összefoglaló jelen záróbeszámolóban nem kapott helyet, de a zárótanulmány tartalmazza.

¹³ Heimann Zoltán édesapja, Heimann Ferenc nyugdíjazásáig, 1989-ig az a szekszárdi Aranyfürt Mg Tsz elnöke volt.

óriási jelentőséggel bír a pincészetek fejlesztése, továbblépése érdekében. A fejlesztés és a jövőbeni továbbfejlődés kérdésében azonban különböző gazdasági stratégiákat követnek a borászatok.

Jelenleg az uniós pályázatoknak, a pénzügyi támogatásoknak megszabott, határozott célja van. A borászatok mindegyike igénybe veszi, és nagy segítségnek érzi az évenként kiírásra kerülő eszközvásárlásra (pl.: hordók, traktorok) és szőlőtelepítésekre, vagy felújításokra kiírt pályázatokat. De az igazán nagy volumenű ingatlanfejlesztésre, vagy építésre (pince és borfeldolgozó építése, bővítése, tárolókapacitás növelése) kiírt pályázatok ideje a 2000-es évek elején lejárt.¹⁴ Jelenleg elsősorban a turisztikai fejlesztések támogatása miatt szállás-étkezési lehetőséggel, akár wellness részleggel, szaunával is ellátott hotelek, szállodák, vendégházak kialakítását támogatják, melyek eleve akár komplex turisztikai „csomagokat” (borturizmus, szabadidős tevékenység, Szekszárd és környéke kulturális látványosságai) kínálnak. Ebbe a keretbe illik *Mészáros Pál* azon törekvése, hogy 2014-ben megnyissák Hotel Merops Mészáros elevezésű szállodájukat (és mellette éttermüket) a belvárosban, melynek finanszírozása pályázati források segítségével valósult meg. A Mészáros Borház 100ha szőlőterülettel rendelkezik, emellett pedig 20hektárról vásárol fel szőlőt. Feldolgozó- és tárolókapacitása lehetővé teszi ekkora mennyiség befogadását. Mészáros Pál úgy gondolja, egyelőre szőlőterületeik bővítése helyett családi erőforrásaikat vendéglátásuk fejlesztésére fordítják.

Hasonló úton halad *Takler Ferenc* és két fia, András és ifj. Ferenc. Már meglévő panziójuk mellé most építik Takler Kúria elnevezésű hoteljüket, mely komplett wellness részleggel, szaunával kerül kialakításra, így vonva be a egészségturizmust is a kulturális, gasztró- és borturizmus mellé. Takler András szerint 70hektárjuk és a hozzá vásárolt 30hektáron termett szőlő éves mennyiségének feldolgozásával elérték infrastrukturális (feldolgozás, értékesítés) és humán erőforrás-potenciáljuk határát. Jelenlegi üzemméretük még biztosítja a családi vállalkozás tagjai számára a folyamatok átláthatóságát a minőségi bortermelés garanciájával. Jövőbeni fejlődésüket ők is turisztikai és vendéglátói tevékenységük bővítésével képzelik el.

Heimann Zoltán és fia, ifj. Zoltán nem keresnek új utakat. Bevételüket a palackos boreladás biztosítja, folyóbort egyáltalán nem árulnak. Értékesítési csatornáik a nagyáruházak, borkereskedések, éttermek felé irányulnak, kizárólag palackos borokkal. Nem kívánnak elmozdulni a vendéglátás felé, beleértve egy szálloda vagy étterem működtetését. A borkóstolók alkalmával kifejezetten saját fogyasztásra, és elsősorban vendégeik ellátására készítenek olyan kulináris termékeket, mint saját pezsgő, konyak, borecet, sonka, esetleg szőlőmagolaj, de ezt sem éves rendszerességgel, hanem alkalmanként és igény szerint. Szóba került egy kisbolt megnyitása is a pincénél, de csak helyi értékesítésben gondolkodnak, nem nagyobb volumenű kereskedelemben.

Vesztergombi Ferenc és fia, Csaba szintén elégedett jelenlegi 27hektáros birtokméretével és az éves szinten közel 3hektárról hozzávásárolt szőlő mennyiségével. Lassabb, de óvatosabb léptékekben gondolkodik. Véleménye szerint a szekszárdi termelők borainak minősége nyugat-európai mércével mérve is kiváló, a legjobbak között van, de Magyarországon nincs meg a fizetőképes kereslet az ötezer forint/palack vagy drágább értékű borokra. Ezen csúcsborok pincében való „várakozása” miatt az investált tőke – a lassú eladás következtében – csak hosszú idő alatt forog vissza. Éppen ezért a 2010. esztendő gyengébb minőségű vörösborával visszatértek a folyóbor piacra, melyről közel tíz éve kivonultak. Pincéjüknél pedig újra elkezdtek kannában és palackban bort árulni. Ezt annak nyomására tették, hogy naponta tértek be hozzájuk érdeklődők, akik közvetlenül a termelőtől szerettek volna olcsóbban, nem üvegpalackban bort vásárolni. Az ily módon forgalmazott bor mennyisége nem jelentős, az éves bor minőségétől függően pár száz hektoliter, de gazdaságilag mégis egy fontos értékesítési csatorna, amely hozzájárul a teljes borkészlet piacra juttatásához. Az általános borkóstolók bevétele mellett, meglévő vendégszobáikat igyekeznek hétfőtől szombatig kiadni, ugyanis a vasárnapot mindig együtt tölti a család, ebből nem szeretnének engedni.

Eszterbauer Jánosék a borászati vállalkozás későbbi indítása miatt az ingatlanfejlesztési pályázatokból kimaradtak. Ez komoly hátrányt jelent számukra. Egyrészt a jelenlegi borfeldolgozójuknál sokkal komolyabbra lenne szükségük, beleértve egy üzemi borpalackozót is, másrészt tárolókapacitásuk sem elegendő már

¹⁴ Interjú Eszterbauer Jánossal.

bormennyiségükhöz. A két problémát egyszerre oldják meg. Bérpalackozásban palackoztatják boraikat olyan szekszárdi borászatoknál, ahol a tárolásra is lehetőségük nyílik. Így pincészetüknél mindig az aktuális forgalomnak megfelelő bormennyiséget tartanak. Ebből következik, hogy fejlesztési terveik között első és legfontosabb helyen szerepel a borfeldolgozó és a pince fejlesztése, bővítése. Jelenlegi szőlőterületük nagyságával (20ha) elégedettek. Műszaki cége vezetése és egyéb borászati szakmai szervezetnél betöltött pozíciója mellett jelenleg területnövelésben nem gondolkodik, ez a mennyiség számára a család segítségével átlátható, felügyelhető, vezethető.

Stratégiájuk szintén fontos részét képezi a következő generáció vállalkozásban betöltött szerepe. Ebbe beletartozik az elméleti szakmai és a gyakorlati tudás átadása. Ennek egyik jelentős legitimációs eszköze – a családtörténet, a hagyományok megismerése, átadása, és a gyerekkortól kezdve a borászatban eltöltött idő mellett – az oktatásban való részvétel, azaz a következő generáció szakképzése. A családi vállalkozásokban részt vevő jelenlegi 30-as éveit járó generáció tagjai főiskola és/vagy egyetemi oktatásban részesültek, ahol intézményesített keretek között vettek részt a borászati szakképzés valamely ágában. Ennek fontossága a szakmai tudás és ismeretek megszerzésén túl a pályázati lehetőségeket is érintheti. Egyes uniós vagy hazai pályázatokhoz bizonyos mezőgazdasági végzettség elengedhetetlen, és a mezőgazdasági támogatások is egyre inkább ebbe az irányba mozdulnak el.

Az elmúlt tíz évben példaértékű összefogás (gazdasági-stratégiai szinten) bontakozott ki a szekszárdi borásztársadalmon belül. Ennek legjelentősebb platformja a Szekszárdi Borászok Céhe, ahol a kooperációnak köszönhetően megszülettek azok az koncepciók, ami a borvidék arculatának kialakításához és egységes képviseléséhez szükségesek. Ez egy óriási előrelépés volt mind országos, mind nemzetközi tekintetben. Egyetértés született a kékfrankos, bikavér, kadarka szőlők dominanciájáról, természetesen szabadságot hagyva az egyes borászatok egyéni arculatának megtartása mellett.

Végül szeretném kihangsúlyozni, hogy a kutatás első fázisában vizsgált öt családon kívül a többi – szekszárdi múlttal nem rendelkező, azaz beköltöző és csak egy-két generáció óta sikeres borászcsalád felkeresése a későbbiekben – az anyag teljessége érdekében – elengedhetetlen lesz. A kutatás jelen szakaszában a hívószó kutatásomban a hagyomány és a tradíció volt, mármint az az *elképzelt hagyomány* és *felépített tradíció*, amelyre támaszkodva ezen családok „megkonstruálták” arculatukat és identitásukat. Családtörténetük ismerete az önazonosság kifejezésének fontos eszköze. Az interjúk során kiderült, hogy a borászatok elindításában – a gazdasági érdekek és szempontok mellett – óriási jelentősége volt gyökereiknek, „élő” múltjuknak, és annak, hogy a szekszárdi borvidék társadalmában családjaikon keresztül mindig jelen voltak, tehát ha jelenlegi sikerességükben a múlt közvetlenül nem is játszik szerepet, az oda vezető úton bizonyosan.

Hauptman Gyöngyi

▪ Tárgy és terep

Néhány évvel ezelőtt adományozták a tulajdonosok a nagyatádi Városi Múzeumnak azt a családi irattárat, amelyre a kutatásom irányul. A családi dokumentumgyűjtemény több száz (hozzávetőleg 530) darabból álló irategyüttes, és két helyen is – eredeti, illetve digitalizált változatban – létezik: a V. család tulajdonában, valamint a nagyatádi Városi Múzeum gyűjteményében. Az általam készített minden feldolgozás erre a múzeumi gyűjteményre vonatkozik, amelyet a család, konkrétan VP, az iratok családi őrzője, a családtörténet (jelenlegi) krónikása válogatott össze egy jóval nagyobb családi irathalmazból. A megkonstruált gyűjtemény a családtörténet-írás egy sajátos formájának tekinthető, hiszen az életrajzi elbeszéléseket az írott visszaemlékezések mellett az egybegyűjtött élettörténeti tárgyak is megjeleníthetik. Jelen esetben a családtörténeti dokumentumok váltak élettörténeti tárgyakká, az irategyüttes pedig olyan metaforává, amely tulajdonosaik számára fizikai kapocs a múlthoz, és az elődök életútját szimbolizálja. Ugyanakkor a dokumentumgyűjtemény múzeumi átadása az emlékezet kihelyezését jelenti: a családi, kommunikációs emlékezetből a múzeum által képviselt kulturális emlékezet terébe. Az elemzés így egyfelől a dokumentumokra, azok társadalomtörténeti, szövegantropológiai, narratológiai stb. vizsgálatára irányul,

ugyanakkor az összegyűjtött családi levéltár megkonstruált voltára, utólagos használatára, múzeumi történetére, muzeológiai kontextusára is reflektál.

Az iratok tartalmuk, jellegük szerint alapvetően két csoportra oszthatók: hivatalos okmányokra és magán jellegű iratokra. Az első kategóriába a hivatalos szervek, intézmények által kiadott vagy a velük folytatott (írásbeli) kommunikáció darabjai sorolhatók, mint például a nemességet megerősítő oklevél, anyakönyvi kivonatok, kinevezési okmányok, hivatalos levelek, különböző bizonyítványok, iskolai oklevelek és igazolványok (összesen mintegy 210 darab). A magán jellegű iratok közé tartoznak a magánlevelek, a második világháború idején íródott napló, különféle tárgylisták, tárgyleltárok, köszöntő szövegek, gyászjelentés, gyászbeszéd, meghívók, önéletrajzok, orvosi feljegyzések, receptek stb. (hozzávetőleg 319 irat). A dokumentumok időbeli megoszlását (a legkorábbi irat az 1780-as évekből, a legújabb az 1990-es évekből származik) és jellegét vizsgálva az látható, hogy az 1950-es évektől kezdődően a gyűjteményen belül ugrásszerűen megnő a magán jellegű iratok száma a hivatalos okmányokéval szemben. Az 1940-es évek végéig mindössze három irat (egy családi levél, egy esküvői meghívó és az 1944-1945 telén-tavasznál keletkezett napló) sorolható a magán jellegű dokumentumok közé, a többi (97 irat) valamilyen hivatalos okmány. Az 1950-es évek eleje és az 1990-es évek eleje közötti korszakban a dokumentumok kétharmada (430-ból 319) sorolható közéjük.

Az iratok zöme egy egyén életútja köré szerveződik, ezért az értelmezés első szintjét a dokumentumokból kibontható egyéni és családi élettörténet megalkotása jelentette további levéltári, könyvtári források, valamint szóbeli visszaemlékezések bevonásával.¹⁵ Az életutat három különböző nézőpontból közelítettem meg. A három perspektíva, a három „hang” eltérő megközelítésmódjának értelmezésében az élettörténettel foglalkozó elméleti irodalom különböző fogalmait használtam: az önéletrajzot/önéletrajzot, az életrajzot és az élettörténetet. Az értelmezés a továbbiakban a családi levéltár egy-egy részletének minél mélyebb elemzésére irányult.

▪ *Önéletrajz – identitás*

Az irategyűttes tartalmaz olyan önéletrajzi szövegeket, amelyek páratlanul mély betekintést engednek egy-egy időszak történéseibe, ugyanakkor a történésekhez kapcsolódó személyes tapasztalatokat, reflexiókat, véleményeket is rendkívüli gazdagságban tartalmazzák, ez pedig lehetővé teszi az egyéni identitás különböző rétegeinek vizsgálatát is.¹⁶ Az egyik ilyen szövegcsoporthoz tartoznak két életszakasz, az aktív munkával eltöltött időszak és – az intézményesen meghatározott életkorban elkövetkező – nyugdíjazás, a nyugalmi fázis közötti váltás határhelyzetében, liminális időszakában született: a nyugdíjba vonulás előtti utolsó napon. A szövegek szerzője, VD, nagyatádi ügyvéd négy szöveget vetett papírra ekkor: legelőször „szokásos napi imáit” jegyezte le, majd az életútján végigtekintő „elmélkedéseket”, végül két levelet fogalmazott, egyet távol lévő feleségének, a másikat pedig legközvetlenebb kollégájának, barátjának. Bár az írás tevékenysége a szerző ügyvédi munkájából, értelmiségi létformájából adódóan egész életén át a mindennapi rutin részét jelentette, e rituális beszédhelyzetben gondolatainak írásban való rögzítése ünnepélyes szertartássá vált. A váltást a számvetés (magán)rítusa tette ünnepivé és egyúttal elviselhetővé, megélhetővé a szerző számára, aki írásban vont mérleget a megtett életútról. Az írás az embert végigkíséri élete útján, bizonyos szövegtípusok azonban az életpálya fordulópontjain tűnnek fel, mintegy az életpálya vezérlőiként. Az adott fordulópontnak a számvetés szövegtípusa felelt meg leginkább, s ezáltal a múltba való emlékezés, az élettörténeti feljegyzések készítése az adott napon az ünnepi viselkedés, a rítus részévé vált – az írás maga is ritualizálódott.

A szövegek részletes, szövegszerű (tartalmi, formai, stilisztikai) elemzése során kibontakoztak VD életének meghatározó fordulópontjai, továbbá identitásának azon kategóriái, amelyek az adott élethelyzetben a legfontosabbnak bizonyultak: a hit, a család és a hivatás. Az életút eseményeinek értékelésében a család került az értékrend középpontjába, és minden egyéb e felől értelmeződött. A szövegek láthatatlanul jelenlévő

¹⁵ Hauptman Gyöngyi 2010. Élettörténet három hangra (Veress Dezső 1896-1973). Kézirat.

¹⁶ Hauptman Gyöngyi 2012. „A jó Isten után először Neked akarok hálát adni...” Az írás mint rítus. In Landgraf Ildikó – Nagy Zoltán (szerk.) Az elkerülhetetlen. Vallásantropológiai tanulmányok Vargyas Gábor tiszteletére. Budapest, PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – MTA BTK Néprajztudományi Intézet – L'Harmattan – Könyvpont, 849-866.

megszólítottja is elsősorban a család közössége volt: az írásokban megfogalmazott mondanivaló, életstratégia, morális alapállás a saját életúttal való szembenézés mellett a család (elsősorban az utódok) számára szóló üzenet is volt. A családi szöveg-együttes közegébe kerülve ezek a későbbiekben formáltak és formálják a családi emlékezetet, és ezen keresztül építik és alakítják a családi identitást.

▪ *Sorseseemény, emlékezet, narratívák*

Kompakt, önálló tömböt képez az irategyüttesen belül a hortobágyi kitelepítések másfél éve alatt keletkezett levelezés gyűjtemény.¹⁷ A levél a személyes dokumentumok körébe tartozó forrás, amely mindig a narrátor szempontjából és a narrátor beállításában ecseteli a külső eseményeket. A naplóhoz hasonlóan a magánlevélben felidézett élményeket az eseményekkel egy időben, vagy a megtörténtüket közvetlenül követő időben foglalja írásba a szerző: akkor, amikor az események, vagyis a róluk szerzett élmények rendszerezése még nem egészen, vagy csak részben történt meg. A levelekből kibontakozó történetet ebben a kontextusban az élettörténet vagy élettörténetek, a családtörténet összefüggésében lehet vizsgálni: kiolvasható belőlük, hogyan élték meg a levelet író szereplők az adott eseményt, s az is, hogyan értelmezték, milyen jelentés(ek)et tulajdonítottak neki. Ezzel kapcsolatban a dokumentumok hátterét jelentő történelmi, társadalmi körülményeket, és ezen belül a szereplők egzisztenciális helyzetét vizsgáltam, továbbá a levelezők körét, a levelek tematikáját, funkcióit, műfaji, szerkezeti és stílusi sajátosságait. A leveleket ugyanakkor megőrzött és egyúttal megkonstruált és továbbhagyományozott családi gyűjteményként is értelmeztem. Ebben az összefüggésben a levélgyűjtemény (és egyúttal a teljes családi dokumentumgyűjtemény) utólagos elbeszélésként, visszaemlékezésként értelmezhető. A visszaemlékezésben pedig – a naplóban vagy a levélben közvetlenül felidézett élményekkel szemben – a történet utólagos újramondása történik meg egy másfajta, a levelek keletkezésének körülményeitől eltérő történelmi, szociális, kommunikációs kontextusban. Az utólagos elbeszélés részben felidézi az eredeti jelentéseket és értelmezéseket, részben újakat tesz hozzá. Sőt, az újramondás önmagában jelentéssel bír. A levélgyűjteményt ilyen értelemben az emlékezés és emlékezet különböző formáinak kontextusában vizsgáltam. Az elemzés rámutatott arra, hogy a kitelepítés traumatikus élettörténelmi tapasztalatot, krízist, sorseseeményt jelentett az azt elszenvedők számára. Ugyanakkor az utólagos értelmezés(ek) során más jelentést, más értelmet is nyernek ezek a történetek: a kitelepítést feldolgozó narratívák a túlélésről, a megmaradásról is szólnak, és kihangsúlyozzák azokat az értékeket, amelyek hozzásegítettek a túléléshez, s amelyeket éppen ezért kívánnak továbbörökíteni az utódok, illetve a szélesebb értelemben vett utókor számára is. Az irategyüttes és annak mindenfajta feldolgozása – az emlékezet narratív alakzataként – ezáltal tágabb összefüggésrendszerbe is illeszkedik: a rendszerváltás után megéledő visszaemlékezések, az addig elhallgatásra, elfojtásra ítélt történetek felidézésének és nyilvánosság elé tárásának diskurzusába. E diskurzusnak több „köre” is létezik: egyrészt a volt kitelepítettek emlékezetközössége, másrészt az eseményekről és az azokat átélte szereplőkről szóló tudományos diskurzus (történettudomány, helytörténet, szociológia stb.), továbbá a témával kapcsolatos politikai közbeszéd, ami valamilyen szinten e diskurzus mindegyik „körére” kihatással van.

▪ *Emlékezet*

A családi irattár múzeumi történetének és múzeumi reprezentációinak elemzésén keresztül azt vizsgáltam,¹⁸ hogyan alkotja meg és utólagosan hogyan értelmezi, használja a család, a helyi közösség, illetve a kulturális emlékezet intézményeként működő helytörténelmi múzeum a dokumentumokból kibontakozó történet(ek)et? Milyen összefüggések és egymásra hatások mutathatók ki az emlékezet különböző formái (a családi emlékezet, a lokális társadalmi emlékezet és a múzeum által megtestesített kulturális emlékezet), továbbá emlékezet és identitás között? A családi emlékezet múzeumi története a kommunikációs és a kulturális emlékezet

¹⁷ Részletes elemzése: Hauptman Gyöngyi 2013. „Hát akkor mire volt mindez jó?” A kitelepítés narratívái. In Farkas Judit – Keszeg Vilmos (szerk.) Kolozsvártól Pécsig, A yaoitól a juhászatig. Néprajzi – kulturális antropológiai tanulmányok két doktori iskolából. Budapest, PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, Néprajz – Kulturális antropológia program – L'Harmattan, 45-62.

¹⁸ Hauptman Gyöngyi 2013. Élettörténet a múzeumi emlékezet terében. In Belvedere XXV. évf. 2. sz., 22-33.

kapcsolataként értelmezhető. Ebben az összefüggésrendszerben a családi (kommunikatív) emlékezetközösség által őrzött emlékek (és az azokat dokumentáló tárgyak, többségében írott dokumentumok) a múzeumi átadások során fokozatosan a múzeum által megtestesített kulturális emlékezet rendszerébe kerültek át. Ez azt jelenti, hogy az egyéni életút keretei között felhalmozott történelmi tapasztalatok a múzeum által képviselt városi „őstörténet”, az „abszolút múlt eseményei” között kaptak helyet. Kiegészítették azt, ám egyúttal általa igazolódtak, illetve igazolták önmagukat. Az addig a család közösségén belül informális, személyközi érintkezésben hagyományozódó emlékek (mint nemzedéki emlékek) a múzeumi gyűjtemény és bemutatás sajátosan megformált, a hétköznapitól eltérő, bizonyos szempontból ritualizált közegébe kerültek át. A családi emlékezetközösség számára eleven emlékeket képviselő/hordozó tárgyak történeteikkel együtt új kontextusba kerültek: a múzeum sajátos környezetébe, amely egyben új értelmezési keretté is vált a számukra.

▪ *Múzeumi megmutatás*

Hauptman Gyöngyi az együttműködés keretében felállított kiállításban végzett muzeológusi munkájának összefoglalása a beszámolóban lentebb olvasható.

Hesz Ágnes

A kutatás célja a gyimesi csángók Románia európai uniós csatlakozása utáni gazdasági stratégiáinak vizsgálata volt. A tervezett kutatás alapvetően két kérdésre fókuszált: egyrészt a helyiek egyéni megélhetési stratégiáit, az alkalmazkodás különböző módjait vizsgálta, másrészt a térségben szerepet vállaló fejlesztési intézményekre és aktorokra, és ezeknek a helyiekkel való együttműködésére irányult.

Az *adatgyűjtés* elsődleges módszere a résztvevő megfigyelés volt, amelyet strukturált interjúk készítése (helyiekkel és a fejlesztésben aktív szereplőkkel), valamint a fejlesztési tervek, agrárstratégiák, gazdák és lokális közösségek számára elérhető pályázati lehetőségek megismerése, az interneten megtalálható anyagok (újságcikkek, jelentések, regionális fejlesztési stratégiák) gyűjtése egészített ki.¹⁹ A kutatás szakirodalmi előkészületeire és részeredményeire két egyetemi kurzus is épült (fejlesztés antropológiája és alkalmazott antropológia témában), amelyek 2011 óta állandó részét képezik a pécsi Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék oktatási profiljának. A pályázati periódus során több, a vizsgált közösség kultúráját, társadalmát érintő tanulmány,²⁰ illetve az oktatásban is használható kutatástörténeti, módszertani írás jelent meg.²¹ A kutatás által támogatott terepmunka első részeredményei kéziratban olvashatók; a terepmunka további eredménye, hogy körvonalazódtak azok a lényeges kutatási kérdések, amelyek további, alaposabb vizsgálatot érdemelnének.

▪ *Románia Európai Unióhoz történő csatlakozásának hatása a helyi megélhetési stratégiákra*

A csatlakozás alapvetően átalakította a romániai rendszerváltás után elsősorban a mezőgazdaságból megélni kényszerülő helyiek létfenntartásának kereteit. Az új uniós szabályozások egyfelől érzékenyen érintették a helyiek egyik fő bevételi forrását adó tejipart, mivel a korábbinál jóval szigorúbb élelmiszerminőségi előírások

¹⁹ A kutatási periódus alatt összesen 11 hét terepmunkát végeztem a következő felosztásban: 2010 – 2 hét, 2011 – 1 hét; 2012 – 3 hét; 2013 – 4 hét (két részletben), 2014 – 1 hét.

²⁰ Hesz Ágnes 2011. Rejtett üzenetek. A halottakkal kapcsolatos álomelbeszélések szerepe Hidegségen a mindennapi kommunikációban. In Vargyas Gábor (szerk.) Párbeszéd a hagyománnyal. A néprajzkutatás múltja és jelene. Budapest, PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan, 765–784.

Hesz Ágnes 2012. Hidden Messages – Dreams of the Dead as Indirect Communication. In Marion Bowman – Ülo Valk (ed.) Expressions of Belief: Vernacular Religion in Everyday Life. London, Equinox Publishing Ltd., 140–160.

Hesz Ágnes 2012. Élők, holtak és adósságok. A halottak szerepe egy erdélyi faluközösségben. (= Kultúrák keresztútján) Budapest, PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan.

Hesz Ágnes 2012. Hit, kétely, bizonyosságkeresés. A halál utáni léttel kapcsolatos elképzelések Gyimesben. In Landgraf Ildikó – Nagy Zoltán (szerk.): Az elkerülhetetlen. Vallásantropológiai tanulmányok Vargyas Gábor tiszteletére. Budapest, PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – MTA BTK Néprajztudományi Intézet – L'Harmattan – Könyvpont, 71–92.

²¹ Hesz Ágnes 2014. A vallás, az antropológia és az antropológusok. Ethnographia, 125. évf. 2. sz. 216–233.

és a régióban felvásárlóként működő tejipari cégek bezárásának következtében problémássá – bizonyos háztartások számára pedig lehetetlenné vagy nem kifizetődővé – vált a tej értékesítése. Hasonló változások tapasztalhatók az élőállatok, illetve az állatok húsként való eladása terén is. A gyimesi háztartások jó része esetében tehát csökkent a mezőgazdasági terményekből származó bevétel. Mindemellett a szigorúbb ellenőrzések és az erdőállomány csökkenése következtében megfogyatkozott a helyben működő kisebb-nagyobb fafeldolgozó üzemek száma is, ami szintén hátrányosan érintette a háztartásokat, amelyeknek a – sok esetben félegális vagy illegális módon művelt – fakitermelés fontos bevételi forrást jelentett. Másfelől a vidék kedvezőtlen természeti adottságainak köszönhetően (hegyvidék volta és magas fekvése okán a területen minimális szántóföldi gazdálkodás folyik, a mezőgazdaságban hasznosított terület túlnyomó hányada kaszáló és legelő) a gyimesi gazdák a romániai viszonylatban magasnak mondható, főként uniós forrásokból finanszírozott agrártámogatások formájában új, évente két tételben érkező, ám szigorú feltételekhez kötött jövedelemre tettek szert. Mindemellett az uniós csatlakozás megkönnyítette a külföldi munkavállalást, amely lehetőséggel a helyiek tömegesen élnek is: kevés az olyan család a községben, amelynek egy vagy több tagja ne dolgozott volna rövidebb-hosszabb ideig Románián kívül. A megváltozott keretek között tehát a gyimesi csángók új megélhetési stratégiákat alakítanak ki. Ennek a folyamatnak aktív részesei a vidékfejlesztés kistérségi, regionális, illetve országos szervezetei és szakemberei is, akik egyrészt közvetítik az uniós szinten kialakított fejlesztési irányelveket a helyiek felé, másrészt alakítják is a regionális stratégiákat.

Agrártámogatások, fejlesztési stratégiák, pályázatok. A gyimesi gazdák az egységes területalapú támogatáson és a hegyvidéki területek után járó kiegészítő támogatáson kívül (amelyek minden, 30 áron felüli birtoktest után járnak) részesülhetnek még ún. agrár-környezetgazdálkodásra vonatkozó kifizetésekben is, ha vállalják az ezekkel járó kötelezettségeket. E támogatási típushoz két „csomag” tartozik: a magas értékű gyepterületek fenntartásának támogatása, amelynek feltételeként a gazdák vállalják, hogy adott év július elseje előtt nem kaszálják a területet, valamint a hagyományos gazdálkodás támogatása, amely előírja, hogy a dotált területet csak kézikaszálással lehet megművelni. A csatlakozás óta változó feltételekhez kötötten az Unió a tartott állatok (szarvasmarha, juh) után is ad támogatást. A különböző jogcímen érkező agrártámogatások ma a háztartások egyik legjelentősebb bevételi forrását jelentik, az értékesítési lehetőségek szűkülésével pedig sok háztartás esetében a gazdálkodás folytatásának fontos motivációjává váltak.

A megélhetésben játszott alapvető szerepük ellenére azonban a támogatások helyi megítélése ambivalens. Ennek egyik oka, hogy túlzottan megkötik a gazdák kezét. A támogatási szerződések öt évre köttetnek, ami azt jelenti, hogy ezalatt az idő alatt a területek hasznosítási és művelési módja nem változhat: az agár-környezettámogatásra feladott területekre nem lehet alacsonyabb kategóriájú támogatásokat kérni (és ezzel mentesülni a kiszabott követelmények alól), gyepterületből pedig nem lehet szántó. Mindez bizonyos esetekben gátolhatja a hatékony földhasználatot, és emiatt időnként éppen a modernizációs törekvésekkel megy szembe: az állatai számát növelő vagy intenzívebb állattartásra átállni kívánó gazda például nem törhet fel új szántót a takarmánytermeléshez. A merev földhasználati rendszer a támogatások előírásainak betartásában is akadályozhatja a gazdákat. A legelőtámogatás feltételéhez tartozik például – többek között –, hogy a gazda köteles a legelőterületet a nemkívánatos gyomnövényektől megtisztítani. Ez azonban bizonyos növények esetén csak a terület felszántásával sikerülhetne, ami azonban a támogatási szerződés szerint büntetendő. A gazdák számára emellett az utóbbi két-három aszályos év miatt az agár-környezettámogatási csomagban sokak által felvállalt július elsejei kezdés is hátráltató tényezővé vált, mivel a fű lekaszálása az előírtnál hamarabb lett volna ideális. A támogatások megítélése az elmúlt néhány évben a hatóságok által a támogatási feltételek megszegéséért kirótt büntetések miatt is ambivalens. A szabályszegések oka összetett, egyrészt a támogatási rendszer kialakulatlanságának, az ügyintézők kezdeti tájékozatlanságának tudhatók be, másrészt annak, hogy a támogatások feltételeiről rengeteg pontatlan információ terjed a közösségben, és sokan nincsenek tisztában az őket érintő szabályokkal. A támogatási rendszer jelentős következménye továbbá, hogy a földtulajdoni viszonyok átláthatóvá és hivatalossá váltak, ahogyan a gazdaságok támogatás alá eső állatállományára is bejelentési kötelezettség vonatkozik, ami az állami/intézményi ellenőrzés kiterjesztését jelenti olyan területek felett, ahol korábban a helyiek viszonylagos szabadsággal rendelkeztek. Mindez tovább növeli a bizalmatlanságot a rendszerrel szemben.

Az Európai Unió agrárstratégiájának és az erre építkező nemzeti, regionális vagy kistérségi fejlesztési programoknak elsődleges célja az agrárstruktúra átalakítása, valamint versenyképes családi gazdaságok és helyi feldolgozóüzemek létrehozása. A vizsgált térségre vonatkozó fejlesztési stratégiák a versenyképesség növeléséhez a technikai modernizációt (pl. gépesítés, nagyobb hozamú fajták termesztése/tartása, helyi feldolgozóipar kialakítása), hosszú távon pedig az elaprózódott birtokrendszer felszámolását tartják szükségesnek (például szövetkezetek létrehozásával vagy tagosítással). A stratégiákban mindemellett kirajzolódik egy ezzel ellentétes fejlesztési modell is, amely – elsősorban az alacsonyabb mezőgazdasági potenciállal bíró térségek esetén – táj- és környezetgazdálkodási megfontolások miatt a hagyományos termelési módok fenntartására helyezi a hangsúlyt (ezt azonban egyelőre igazán csak a kiegészítő területalapú támogatások ösztönzik). A vizsgált területen a megyei tanács ösztönzésére 2011-ben gazdaszövetkezet alakult (több mint 100 gazda tagságával), amelynek célja, hogy az évekkel ezelőtt bezárt helyi tejfeldolgozó üzem megvételével és pályázati pénzből történő modernizációjával megoldja a gazdák értékesítési gondjait. A tejüzem 2014 januárjától működik, egyelőre csak tejbegyűjtő központként. A fejlesztési programok által nyújtott egyéni pályázati lehetőségekkel viszont csak kevesen tudnak vagy akarnak élni. Az eddigi kutatások alapján úgy tűnik, az okok összetettek. Egyrészt a projektek olyan feltételrendszerrel működnek, amelynek a helyiek többsége nem tud megfelelni: nincs elegendő földjük és szabad tőkájük a részvételhez. Másrészt a pályázati előírások és szabályok túlságosan merevnek bizonyulnak a gazdaságok állandóan változó igényeihez képest: a pályázati pénzt meghatározott módon, leginkább beruházásokra lehet fordítani, míg a ki nem számítható költségekre (pl. a kedvezőtlen időjárás okozta bevételkiesés kompenzálására vagy a meghibásodott gépek javítására) nem. Eközben a gazdáknak meg kell felelniük a pályázatokban megszabott, többnyire növekedésorientált követelményeknek, ami éppen sérülékenyebbé teszi a támogatott gazdaságokat. Emellett sokak szemében riasztó a pályázatokkal járó adminisztráció és járulékos költség is. A régióban elérhető egyéni pályázatok tehát a nagy többség számára nem jelentenek megoldást a létfenntartási gondokra, ahogyan a régió fejlesztési stratégiájának sem ők jelentik a célcsoportját: a ma mezőgazdasági tevékenységet végző háztartások többsége kis földterülettel rendelkezik, és így nincs kellő növekedési potenciálja ahhoz, hogy piaci termelővé váljon. Ez lehet az oka részben annak is, hogy területalapú támogatásokat elsősorban a mindennapi élet költségeire vagy presztízsbetűhözásokra (pl. házak komfortossá tétele) fordítják, és csak nagyon kis hányadát forgatják vissza a gazdaságba. A fejlesztési stratégiákból emellett úgy tűnik, hogy azok elsősorban nem a gyimesi terület adottságaira íródtak (a 2013–2020-as tervezési időszakban előnyt élvez a húsmarhák tartásának ösztönzése, amire viszont e vidék alkalmatlan), és ez a területet hátrányosan érintheti. Bár a terület lakosainak túlnyomó többsége nem tud igazán élni a fejlesztési lehetőségekkel, a megváltozott körülményekhez rugalmasan, saját stratégiákat kialakítva alkalmazkodnak. Erre példa a mára már tömegessé váló külföldi munkavállalás, amely az agrártámogatások mellett sok esetben a családok másik jelentős jövedelemforrását jelentik. A következő fejlesztési időszakra vonatkozó megyei agrárstratégiában ennek még sincs nyoma, noha a külföldi munkavállalás – legyen hosszú távú vagy periodikus – hatással van a helyi mezőgazdasági tevékenységre is: több háztartásban például munkaerőhiányt okoz (miközben a stratégia a mezőgazdaságban munkaerőfelesleggel számol), ami megint csak a gazdaságok növekedőképességét gátolja.

A kutatás során körvonalazódott néhány olyan probléma, amelyet a fentiek mellett a továbbiakban érdemes lenne vizsgálni: **Gazdálkodói mentalitások.** Az uniós agrárstratégia és a kapcsolódó pályázatok célja piac- és nyereségorientált agrárvállalkozások létrehozása, aminek feltétele a paraszti gazdálkodói mentalitás vállalkozói mentalitássá alakulása, alakítása. A továbbiakban érdemes lenne mélyebben vizsgálni azt, hogy melyek azok a csoportok, gazdálkodói típusok, amelyek e lépést megteszik vagy meg tudják tenni. Életútinterjúkon és családtörténeteken keresztül feltárható lenne, hogy milyen gazdasági, társadalmi és kulturális tőke áll egyes családok jelenlegi sikere, előrejutása mögött. Fontos ugyanakkor feltárni azt is, hogy a fejlesztési stratégiák és intézmények által felkínált megoldások mellett a közösségben milyen egyéb alkalmazkodási stratégiák léteznek és lehetnek célravezetőek. **Bizalom és a hatalomhoz való viszony.** A téma kapcsán központi kérdés a helyiek hatalomhoz való viszonya – legyen szó helyi, regionális vagy állami szintű hatalomról –, valamint a bizalom kérdése. Egyrészt izgalmas kérdés, hogy a szocialista rendszer hatalmi berendezkedésével szemben kialakított attitűdök és stratégiák mennyiben érhetőek tetten a helyiek jelenlegi hatalom-képében és hatalommal szembeni

viszonyában. Másrészt fontos lenne vizsgálni a bizalom – vagy bizalmatlanság – szerepét a helyi közösség kapcsolatrendszerének és gazdasági stratégiáinak alakításában, valamint azt, hogy hogyan termelődik újra a bizalom vagy annak hiánya a helyi társadalmon belül és a hatalommal szemben.

Kisbán Eszter

- *Különleges élelmiszer: a mangalica visszatérése a magyar agráriumba, az asztalokra és diskurzusokba*

Két évtizeddel egy revitalizációs folyamat megindulta után, 2010-ben, a harmadik budapesti Mangalica Fesztivál idején ugrott meg érzékelhetően a potenciális fogyasztók érdeklődése az 1970-es évekre eltűnt sertésfajta iránt. A revitalizáció a néprajz számára is felvet kérdéseket mind az agráriumba és az étkezésbe való beilleszkedés, mind pedig a mangalicáról kibontakozott közbeszéd területén. Olyan jelenkori innovációs folyamatról van szó, amelyben a társadalom válasza a kezdetektől fogva áttekinthető még, ami nem adatik meg történeti vizsgálatokban. Így került programunkba annak ellenére, hogy a folyamatok mind az agráriumnak, mind a társadalomnak csak kis szegmensét érintik. A 60ezer egyed mangalica a becsült jelenlegi hazai sertésállománynak 2 százaléka a szakmai szervezet számítása szerint. Vizsgálatunk 2010-ben folyt. Belföldi és külföldi közönségnek szóló két tanulmány elkészülte után további figyelemre méltó események történtek, ezek nyitópontjai lehetnek további nyomon követésnek.²² A hazai revitalizáció szakmai dokumentálása, a folyamat szakkérdésinek mezőgazdaság-tudományi elemzése folyamatos. Hasonló regionális revitalizációs esetek vizsgálata az európai etnológiában is sokfelé napirenden van.

Külpiaci rés, revitalizált tenyésztés. Meghatározott tulajdonságú tökehúst, sonka alapanyagot keresve, éppen a magyar agrárium korszakos jelentőségű átalakulásának idején jelentkezett spanyol sonkakészítő érdeklődő. Fiatal magyar agrármérnökkel, megalapozott reménnyel kísérletbe kezdtek a régi magyar mangalicával, amely példátlan gyorsasággal tűnt el az állatállományból teljesen az 1970-es évek közepére. 1992-ben közös céget alapítottak Debrecenben, amely máig jól működik. Néhány nehezen összeszedett állattal indultak, nyersen kiszállított sonkával, sikeres spanyol feldolgozással. A hazai tenyésztés kibontakozásának sarokpontjai: 1994 Mangalicatenyésztők Országos Egyesületének megalakulása, nyitva minden érdeklődőnek; 2003 Mangalica törzskönyv, 2005 átfogó bemutatás az agrártudományban, 2005-től máig 200 körüli fajtaazonos tenyésztő gazdaság egyidejűleg, folyamatosan 8-9.000 anyaállattal együttesen. 2010-től az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alap / „a védett őshonos és a veszélyeztetett mezőgazdasági állatfajták genetikai állományának tenyésztésben történő megőrzését” szolgáló program támogatása; 2013 aktualizált Mangalica törzskönyv. Ezenközben a húsertés jelleg előtérbe helyezése (mozgásgazdag tartás, 140kg vágósúly) vagy elutasítása, sokféle üzem párhuzamos működése, integrációk és önálló értékesítők. Fajtaazonos állomány mellett standard kontrolált hibridek nevelése feldolgozásra, egyénileg nevelt, mangalica néven itthon forgalmazott, ellenőrizetlen százalékban hibrid állomány; tartásmód, tenyésztési cél, üzemméret, értékesítés, felhasználás-feldolgozás; az export és hazai forgalmazás változatai. A magyar mangalica standardja a 19. század közepére alakult ki. Kifejezetten zsírsertés, a korabeli táplálkozási szokásoknak megfelelően éppen ezért sikeres, az uralkodó fajta egy évszázadra. A fajtának ez a tulajdonsága megfordítható megfelelő tartásmódban és súlyhatárral, az eredmény pedig előnyös textúrájú, frissen és feldolgozva egyaránt ízletes hús. Éppen ilyet keresett a spanyol feldolgozó, s másutt és más formában is jól hangzik a zsírt mérséklő jelenkori étkezési trendben.

Étkezés. A hazai fogyasztás minimális, becslések szerint a teljes hazai sertéshús-fogyasztásnak 0,5 százaléka az utóbbi években. Több nincs is a hazai piacon. A minőségi tenyésztés, tartásmód költséges, külföldön értékesítve

²² Kisbán Eszter 2010. Diskurzusok a mangalicáról 1991-2010. In Bali János – Bati Anikó – Kiss Réka (Szerk.) *Inde Aurum – Inde Vinum – Inde Salutem*. Paládi-Kovács Attila 70. születésnapjára. Budapest, 475-490.

Kisbán Eszter 2012. Health, Hogs, Hungaricums: Revitalisation of a Traditional Food in Hungary. In Lysaght, Patricia (ed.) *Time for Food: Everyday Food and Changing Meal Habits in a Global Perspective*. Proceedings of the 18th Conference of the ICEFR 2010. 117-141.

kifizetődő, a minőségi darabok oda tartanak. Fehéráru, vele készült kolbász, a belsőség, zsír mára rendszeresen kapható itthon és van tekintélyük. Friss tőkehúst viszont olyan kistermelők kínálnak inkább, akik csak hazai piacon, nem hitelesített, túlhizlalt állománnyal tevékenykednek. A gyanútlan fogyasztót a lakossági piacon abban a hitben hagyják, hogy ma is a legalább 200kilós mangalica a tekintélyes, mint volt valaha. Új és különleges termékként, az állatbarát tartásmódra is hivatkozva, mégis újfajta étkezési stílusok jele és trendek jelzésének is eszköze a mangalicatermék vásárlása.

Diskurzusok a mangalicáról a fogyasztásnál lényegesen kiterjedtebbek egyelőre. Vannak közvetlenül ehhez az állathoz és ételismiszerhez kapcsolódó, és általánosabb kérdések és hívószavak egyaránt. Hol lehet biztosan mangalica tőkehúst kapni? **Receptcsere, életrajzi elbeszélések.** Történeti témák a balkáni mangalica érkezéséről és korai szerepéről, és hogy ún. réghonosult vagy őshonos-e a magyar mangalica fajta egyáltalán? Félreértések a makkon hizlalásról, koleszterinről – mintha a mangalica zsírja kifejezetten egészséges lenne. Agrárpolitika, a tenyésztés céltámogatása, agrárturizmus idehaza, a mangalica sikere Európa, Észak-Amerika és Japánban; az újjáélesztés hőseinek folklorizált találkozása, sőt a jellegzetes spanyol / mediterrán hústartósításhoz a közép-európaiaktól eltérő eljárása – ami a magyar mangalicát tulajdonképpen visszahozta. Az általánosabb hívószavak közt az ökológiai gazdálkodás, biodiverzitás, bioközei ételismiszertermék, egészségtudatos étkezés, minőség, különlegesség, régi ízek és okvetlenül a hagyomány; valamint a vidékfejlesztés, falusi turizmus és gasztrofesztivál. Az információ- és eszmecsereiben igen nagy a sajtó és a civilek is használta világháló szerepe.

▪ **Egy régió imázsa: Szatmár-Bereg Szilvaút**

A falusi vendéghívás főzőverseny formájának kivételesen korai esete Magyarországon az a „Szilvalekvárfőző verseny”, amit Szatmárcseke község rendezett 1999-ben. A vetélkedés közeli falvakkal való kapcsolatpoló találkozás volt, a résztvevők a feladatban egyformán jártasak. A hagyományos technológia része, hogy adagokban végzett előfőző folyamat után mintegy 12 óra hosszat kell a gyümölcsöt főzni, besűríteni állandó keverés közben. Az egyre nehezebb munka megoszlik, több tagú csapatok dolgoznak. Az éjszakán át folyó munka jó alkalom csapatok és nézők eszmecserejére. Szatmárcsekéé a Kölcsey hagyomány, a Himnusz, vele 1989-től a Magyar Kultúra Napja, koncertje a templomukban, egy megjelenésében egyedülálló temető, a száz magyar falu millenniumi sorozat egyik kötete – a verseny azonban a falulakók jelen sikere, maguk rendezték, folytatják, önbecsülésük, önképük elsőrendű vonása lett. Falusi turizmusról az országban szó sem volt még akkoriban.²³ A verseny 16. alkalommal ismétlődött 2014-ben, 25-30 nagy üsttel a faluhoz illő léptékben tartva. A szilva a régió évszázadok óta intenzíven használt erőforrása, amit az önellátáson kívül jellemzően a körülvevő középrégióban hasznosítottak korábban. E potenciál vonzásában és a régió túlnyúló piacok reményében indultak feldolgozó magánvállalkozások a rendszerváltás idején, tudástökével rendelkező, minőségi terméket tervező, értelmiségi kényszervállalkozások. A szatmárcsekei esemény nem gazdasági céllal fogant, később viszont becsatlakozott a falusi turizmus regionális vidékfejlesztő stratégiájába. Utóbbinak legfrissebb eseménye a régiót átszelő „Szilvaút”, hosszabb és rövidebb hazai változatban, egy leghosszabb pedig az országhatárt átlépve egészen Szatmárnémetiig vezet. A hazai kistalvak-aprófalvak közt haladó nyomvonal nemcsak a szilváról szól. Sokféle vonzerejét felfedi a régiónak, amely az ország egyik legtávolabbi, szegény, tömegközlekedéssel gyengén ellátott, egy szűk elkötelezett közönség kivételével alig ismert vidéke.

Vizsgálatunkban három kérdéskört kívántunk nyomon követni az utolsó negyedszázad eseményei közepette.²⁴ Az identitás, lokalitás, régió, reprezentáció alakulását az ott élők szempontjából; a vidékfejlesztés, falusi

²³ Az ugyancsak 1999-ben indult szolnoki Gulyásfesztivál egy nagyváros rendezvénye, amely az alakuló országos turisztikai stratégia tématerveiben az első alkalommal meghirdetett „bor és gasztronómia éve” program hátszelét élvezte. 136 bográccsal indult, 800 közelébe is eljutott későbbben.

²⁴ Kisbán Eszter 2013. Continuity and Change: The Choice of Food for Gastro-Festivals around the Turn of the Millennium. In Lysaght Patricia (ed.) The Return of Traditional Food. (= Lund Studies in Arts and Cultural Sciences 1.) Lund University, Lund, 197-208.

turizmus szervezésének, működésének egy konkrét esetét a régió példáján; és a vidéki munkanélküliség gondjainak enyhítésére létrehozott intézmények, itt a szociális szövetkezet, a célzott képzés működését.

A szilva a Szatmár-Beregi síkság mikrorégió közképének főszereplője. A legtekintélyesebb, professzionális termék a pálinka. Vizsgálatunkban azonban a cukor nélkül készülő, sűrű szilvalekvár kapott hangsúlyt, a maga nemében nem kevésbé különleges termék. Nem egyetlen fesztivál szól róla. Piacképes készítésében ma is jelentős a helyi lakosok részesedése, forgalmazását pedig egyre jobban kezelik kisvállalkozók. Professzionális középüzemek termékeként ott van külföldön is, szigorú biotermék minősítéssel. Áttekintettük, miként függ össze a táj hidrogeológiai viszonyainak lassú változása az ártéri szilvaerdők, a gyümölcsösbe rendezett fák jelentőségével, ill. hogyan lett különleges a befőzésnek egy technológiája azáltal, hogy a répacukor egy évszázados dicsősége ezt a korábbi eljárást kiszorította másutt. A folyamatokat tárgyalja nemzetközi vitába illeszkedő, 2013-ban megjelent tanulmány, amely egyúttal elhelyezi a szatmári versenyt a hagyományos ételekre építő korai gasztrofesztiválok két szélső mezőjének perspektívájában (ellenpontként felidézve a nagy léptékű városi rendezvények korai eseteit – 1996 Baja, 1997 Szeged és Békéscsaba, 1999 Szolnok).

Az eseménysor jeles pontjairól a kistérség falvaiból, érzékeltetésül:

1995 Jánd, szülői telken, felszereléssel, eljárással szilvalekvárfőző vállalkozás indítása (felfejlesztve a megyeszékhelyen);

1996 'Tarpa Manufaktúra' cégbejegyzése, pálinkafőzés és szilvalekvár;

1999 Szatmárcseke, 'Szilvalekvárfőző verseny';

2000 Penyige, 'Szenke-parti Nagyvásár' (a falu a lekvárnak legjobb szilvafajta névadója);

2002 Panyola, 'Szilvórium' cég, pálinka, lekvár;

2004 Penyige, 'Lekvárium Múzeum'; 'Szatmár-Beregi Pálinka Lovagrend Egyesület', székhely Tarpa;

2006 'Szatmár-Beregi Szilva Út Egyesület', székhely Vásárosnamény járásszékhely;

2010 'Szatmár-Bereg Natúrpark', 67 település;

2010 Panyola, 'Szatmári Ízek Háza Szociális Szövetkezet' cégbejegyzés;

2012 Panyola, szociális képzés (lekvárfőzés, aszalás), a meghirdetés mottója: „Lekvárfőzés? Aszalás? Ebből meg lehet élni? – a vidéki területekbe beruházó Európa”.²⁵

▪ *A történeti táplálkozáskultúrából*

A jelenorientált kutatási program teret nyújtott korábbi időszakok egy-egy jelentős, hosszú kihatású táplálkozásszerkezeti kérdésének vizsgálatára is. A témákat a legfrissebb kutatástörténeti és elméleti felvetések tükrében²⁶ választottuk: Két jövevény élelmiszer, a cukor és a burgonya hazai pályafutása; a városi polgár kézműves társadalom asztalai a korai újkorban; egy sajátos helyzetű forráscsoport, a nyomtatott szakácskönyv-irodalom; a „nemzeti ételek” kánonja a 19. század derekán – hat elkészült tanulmánnyal.

A cukor hazai útját a középkori királyi asztaltól a jelenkorig követve a hozzáférés, bevezetés, használat kor- és társadalomspecifikus helyzeteit sokféle forrás mozgósításával lehetett nyomon követni.²⁷ Rác Zsuzsanna miskolci polgárasszony burgonya-szakácskönyvét (1816-1818) bemutatta korábban Kósa László. A mű

²⁵ Panyola, 2012. szeptember, Helyipiac Egyesület (kedvezményezett)–Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alap, <http://panyola.hu/news/file/201209/meghivo.pdf>

²⁶ Kuti Klára 2011. Trendek, kérdések és források a jelenkori magyar táplálkozástudományban. In Vargyas Gábor (szerk.) Párbeszéd a hagyománnyal. A néprajzkutatás múltja és jelene. Budapest, PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan, 459-486.

Kisbán Eszter 2011. A táplálkozáskultúra vizsgálata az európai etnológiában (1950-2010). In Ethno-Lore. MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve, XXVIII, 71-87.

²⁷ Kisbán Eszter 2010. A cukor: gyógyszer-fűszer-csemege-élelmiszer-társadalom. In Báti Anikó – Csoma Zsigmond – Mészáros Márta (szerk.) Édes ünnepek és cukormentes hétköznapiak. Édes sült tészták és sütemények a kora újkortól Magyarországon. Studia Caroliensia, XI/3-4, 49-102p.

hátterének elemzésébe ezúttal erőteljesen bevontuk a fogyasztás közép-európai változatait, méretét és formáit.²⁸ A szerző létező személy: kérdezzük, hogyan fért hozzá egy asszony egy vidéki városból a felhasznált külföldi szakirodalomhoz? A burgonyától el is tekintve a szerény kis füzetsorozat kiemelkedő jelentősége a magyar nyelvű szakácskönyvkiadás történetben elfoglalt helye.

Városi menük. Hazai léptékben gazdag normatív forráscsoport a 16-18. századi céhszabályzatokban rögzített ünnepélyes polgári étkezések (mesterasztal) leírása, amely sokszor igen részletes. Elemzésük az összetett társadalom középső sávjára nyújt rálátást, és olvasható a korabeli elit összevethető szokásainak hátterével is.²⁹ A lakomák reguláit a 18. század elejétől kezdve igyekezett országos hatóság kitiltani a céhlevelekből. Négy évtizedes hiátus után 1759-ben kelt az utolsó ismert sokfogásos regula, immár nem is céhlevélben, hanem hatósági luxusrendeletben. Ennek már nem a „legalább ennyi legyen”, hanem a „legfeljebb ennyi lehet” a nézőpontja (Komárom, városi tanács rendelete valamennyi céhnek). Ez az utolsó menü köt át a század végén induló nyomtatott vőfélykönyvek falusi szokásaihoz.³⁰

Szakácskönyvek. Az első nyomtatott magyar szakácskönyv Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári nyomdájából került ki 1695-ben, és kiadók közt vándorolva az egyetlen szöveg maradt a 19. századba átnyúlva.³¹ A hazai szakácskönyvkiadás új szakaszát a magyar nyelv pallérozásának eszméje nyitja egy Pesten, 1816-ban, hivatásos kiadónál megjelent kötetel, amely hallgatólagosan németből átültetett összeállítás. Cz. I. monogramja jogász-teológus képzettségű, tanár majd ügyvéd foglalkozású fordító nevét rejt, akinek teljes neve és kiléte mostanában derült ki évszázados félremagyarázás után. Ugyanabban az évben Miskolcon, a szerző saját kiadásában indult Rácz Zsuzsanna magyar munkájának kiadása. A sor azért folytatódhatott hosszasan fordításokkal, mert a délnémet, osztrák és cseh minták a hazaival megegyező keretekben mozogtak (polgári konyha berendezése, tűzhelyei, főzőedényei; élelmiszer alapanyagok).³²

Nemzeti szakácskönyv, hazai ételek. Tény, hogy a magyarra fordított szakácskönyvekbe hazai ételnév, recept csak itt-ott került bele, a címek közt gyakori „Magyar Szakácskönyv” sokáig csak a nyelvet jelentette. Politikailag feszült légkörben került először arra sor, hogy ez a tény, hiányérzet hangot kapjon. 1862-ben Jókai Mór lépett fel a Vasárnapi Újságban *Nemzeti eledeleink* című írással, mire két különböző kiadó is új szakácskönyvet szerkesztetett sürgősen, bőven beleemelve hazai ételeket, hazai recepteket. Mindkettő megjelent 1864-ben. Az egyikre rákerült a leghitelesebb ajánlás is, a Magyar Gazdasszonyok Egyesülete nevében. Ez volt a legelső nőegylet Magyarországon. A nemzet nagy özvegyei, gr. Batthyány Lajosné és Damjanich Jánosné alapították és vezették, és nyílt titok volt, hogy bejegyeztetési kérelmükben még a „Nemzet Gazdaasszonyai” elnevezés állt, az alapszabály tervezetében pedig „honleány” és „hazafi” kifejezések is szerepeltek. Ezeket a cenzúra törölte, viszont az egyesület megalapítását a Helytartótanács egy viszonylag szerencsés pillanatban engedélyezte. A „nemzeti ételek” kánonja korszakspecifikus, változó lista – az volt e kötetek válogatása is.³³

²⁸ Kisbán Eszter 2012. Rácz Zsuzsanna könyvecskéje [1816-1818] korabeli körképben. In Tóth Arnold (szerk.) Néprajz – muzeológia. Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Viga Gyula tiszteletére. Miskolc, 466-489.

²⁹ Kisbán Eszter 2013. Egy bokor hegedűs, egy veder bor, nyolc tál éték. Kézműves asztalok a kora újkorban. In Muskovics Andrea Anna (szerk.) Szőlő-bor-termelés-fogyasztás-társadalom: Borkultúra és társadalom visszatekintve a 21. századi Magyarországból, Budapest, 391-400.

³⁰ A századelőtől eltérően a komáromi szabályzat az újfajta, a kötelező bevezető levesfogással induló menü modelljét mutatja, amely európai korstílus jegyeként mozogva a megelőző századfordulón bukkant fel a hazai elit kultúrában. Vö. Kisbán Eszter 2010. Arranging the Meal: The Middle-Class Three-Course Meal in Central Europe – The Soup Course in Hungary, from the Eighteenth to the Twentieth Centuries. In Lysaght, Patricia–Bolstad Skjellbred, Ann Helene (eds.) Food and Meals at Cultural Crossroads, 82-91. Oslo, Novus Press.

³¹ Kisbán Eszter 2011. Új könyvek és mívek. Nyomtatott szakácskönyvek a középkortól a 19. századig. Bácsország, (Vajdasági Honismereti Szemle, Szabadka) 53, 2011:3.

³² Kisbán Eszter 2011. Konyhákról bennfentesen: Változó konyhaberendezés Délkelet-Közép-Európában a 19. század elején. Ház és Ember, 23, 4-19.

³³ Kisbán Eszter 2014. „A Nemzet Gazdasszonyai” – gyorsjelentés 1861-1864. (közlésre elfogadva)

Kuti Klára

Intézményi együttműködés keretében a PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszéke (Kuti Klára) és a nagyatádi Városi Múzeum (Hauptman Gyöngyi) 2008-ban kötött együttműködési megállapodást, melyre már korábbi szoros kutatói és oktatói együttműködés után került sor. 2008 tavaszán indítottuk *A mindennapi élet antropológiája: fogyasztás és társadalom* című projektet, melyhez csatlakozott Dr. Vidacs Bea (2007-2008-ig négy szemeszteren át a *Marie Curie Host Fellowships for the Transfer of Knowledge* pályázat keretében a tanszék oktatója). A kutatás célja egy vidéki kisvárosi társadalom átfogó kutatása volt, melynek során a tanszék hallgatói (kötelező) terepmunka-gyakorlatukat végezheték. A kutatás lehetőséget teremtett arra, hogy önálló (szakdolgozati céllal készülő) kutatások induljanak.³⁴ Ezt a már meglévő együttműködést jelen pályázatban is tovább folytattuk. A hallgatók számára kínált terepmunka kilátásba helyezte és egyben megkövetelte a tudomány módszertanának és fogalmi apparátusának reflexív kritikáját: a vidéki magyar társadalom, a lokális közösségek, a mindennapi kultúra, a mindennapi tudás, a szokás, a magától értődő reflektálatlan valóság, az életvilág fogalmának használatát, használhatóságát, leírhatóságát, meghatározhatóságát.³⁵ A helyi múzeummal való együttműködés lehetőséget teremtett arra, hogy az eredmények hagyományos közzétételén túl, a kutatások válogatott eredményeit a széles körű nyilvánosság kiállítás(ok) keretében is megismerhesse.³⁶

▪ A terep

Kutatási terepünk centruma a kb. 11.000 fős lakosságú Nagyatád és környéke, azaz a környékbeli települések történeti hálózata (eltérő aktuálpolitikai elnevezések alatt). Somogy hagyományosan a mezőgazdaság által dominált összképe a politikai és tulajdonjogi változások ellenére hosszú időtartamú állandóságot mutat. A rendszerváltás-kárpótlás után mintegy húsz évvel a környék földbirtok- és üzemszerkezete az 1948 előtti és 1989 előtti összképre emlékeztet: többszáz hektáros nagybirtokok és „háztáji” gazdaságok egyenlőtlen szimbiózisára. Ma a nagybirtokok döntő többsége ipari növényeket (energiaerdőt, takarmánygabonát, bioethanol-nyersanyagot) termel, illetőleg vadászati és erdőgazdasági területeket ölel fel. A terület másodlagos középpontja (Kaposvár után) Nagyatád, mely a 19. század közepén tett szert regionális jelentőségére. Amikor 1906-ban a város központjában gyógy-termálfvízforrást tártak fel, a település elitje a gyógyfürdőtől remélte a városi rang megszerzését. A 20. század közepén három közeli falu (Bodvica, Henész és Kivadár) vált a település részévé, ami ugyan a település méretét egyértelműen növelte, azonban a központ körüli zöld gyűrű a falusias jelleget is erősítette. A Kádár-korszak településfejlesztési politikája két hosszútávú intézkedéssel alakította át az 1971-ben várossá nyilvánított település sorsát: a nagy létszámú katonaság telepítésével, és a könnyűipari üzemek létrehozásával. A korszak ipartelepítési politikája a mezőgazdasági dominanciájú régiókban a labilisan működő mezőgazdasági nagyüzemek ellensúlyozására, ill. a képzetlen, szezonális munkaerő helyben tartására volt hivatott. A versenyképességében és technikai fejlettségében korlátozott vidéki ipar a munkavállalóknak

³⁴ Szakdolgozatok szerzői: Borbély Krisztina (2010), Busa Mónika (2013), Hradeczy Katalin (2011, OTDK), Hunyadi Márton (2011, OTDK különdíj), Szentpály-Juhász Salomé (2012).

³⁵ Külföldi konferenciákon elhangzott és idegen nyelvű szerkesztett kötetekben publikált eredmények: Kuti Klára 2011. *Hungarian Ethnography: Science of the Nation and/or Socialist Society.*, In Ulf Brunnbauer (et al.) (Hrsg.) *Sociology and Ethnography in East-Central and South-East Europe: Scientific Self-Description in State Socialist Countries.* 197-213.

Kuti Klára 2014. (közlésre elfogadva) *Ungarische Volkskunde (Europäische Ethnologie) in Zwischeneuropa. Sprachliche, territoriale, wissenschaftliche Hegemonien der Gegenwart.* In *Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte im östlichen Europa*, Bd. 21.

³⁶ A kiállításokról szóló jelentősebb sajtóanyagok:

<http://www.otka.hu/otka-magazin/otka-vilag/a-mi-konyhank-a-mi-muzeumunkban> készítette: Silberer Vera.

<http://www.otka.hu/otka-magazin/otka-vilag/konyha-a-tuekoerben> készítette: Silberer Vera.

http://magyarmuzeumok.hu/kiallitas/918_a_konyha_osszehoz közzétéve: 2012. 11. 13. szerző: Hesz Ágnes.

http://magyarmuzeumok.hu/kiallitas/1777_a_tukrot_rejto_konyha közzétéve: 2014. 04. 16. szerző: Foster Hannah.

<http://pannonkronika.hu/videogaleria/fama-07451> a Pannon Tv Fama Közéleti Magazinjának riportja, készítette Kuti Gergely és Bertusz Dávid.

elegendő játékeret, ill. részben felvásárlást, terjesztést is (pl. a konzervgyár) biztosított a kertekben önellátásra és kismértékű ártermelésre alkalmas családi üzemek számára. Azonban 1993 után ez az ipari szektor teljességgel felszámolódtott, és a városban a rendszerváltás után szinte kizárólag a tercier szektorban van munkalehetőség. Az elmúlt 25 évben folyamatosan egyre nehezebb helyzetbe kerülő leszakadó térség munkanélküliségi és elvándorlási átlaga meghaladja az országos átlagot. Ma a város rendezett, barátságos, nyugodalmat arcával fogadja a látogatóit. A főtér hatalmas fáin alatt lapul a kis gyógyfürdő, a parkot klasszicista kispolgári villák veszik körül. A 70-es évek városépítészete négyemeletes házakból álló lakótelepekkel, és három, a város kapuját jelző házigyári tízemeletes házzal hagyta itt a kézműveseket. Az egykori falusi utcák a jól ismert kockaházakkal és kertekkel fogják körül a városmagot. A bevezető utak mentén új élelmiszerkereskedelmi láncok alumíniumcsarnokai vannak, Lidl, Penny, Tesco. A kisváros, a falusias településrészek, a környező eltérő infrastrukturális adottságokkal és termelői hagyományokkal rendelkező falvak kellően heterogén terepet kínáltak a vidéki lakosság agrárérdeklődésének és mindennapi gazdasági stratégiáinak vizsgálatára.

▪ *Múzeumi megmutatás*

A projekt keretében két alkalommal rendeztünk kiállítást, mely mintegy négyötödében azonos tárgyi és látványelemekből állt.³⁷ A kiállítás célja volt a táplálkozáskultúrával, azon belül is a háztartásvezetéssel együtt járó mindennapi tudás (tudományos és népszerű) prezentációja: A háztartásvezetés olyan összetett, mindennapi rutinnal járó gyakorlat, amely épp rutinizáltsága folytán többnyire láthatatlan marad. Az élelmiszerre, fogyasztási szokásokra vonatkozó statisztikai felmérések, ill. a társadalmi és kulturális beágyazottságára irányuló etnológiai kutatások azonban épp ezt a mindennapiságot tárják fel. Kiállításunk a táplálkozás komplex világából a mindennapi gazdasági stratégiákat érintő tudáskészletet mutatta be, ennek imaginárius és valós terének, a konyhának a szimbolikáját használva. Az előkészítő elméleti és empirikus kutatások eredménye³⁸, hogy a táplálkozás elvei és gyakorlatai alkalmasint ellentétként fogalmazódnak meg: tudatosság vs. spontaneitás, hagyományosság vs. egészségesség, hit vs. gyakorlat, beszéd vs. gyakorlat ellentéteiként. Azonban a táplálkozáskultúra európai etnológiai kutatási hagyománya már évtizedekkel ezelőtt rámutatott arra a tényre, hogy ez az ellentét tulajdonképpen látszólagos, mert az egyén ezeket folyamatos (át)értelmezésekkel vagy értelemtulajdonításokkal felülírja, és a mindennapi életvilág számára elfogadhatóvá teszi. A kiállítás célul tűzte ki, hogy ezeket a látszólagos ellentéteket megragadja, és rámutasson részben azokra

³⁷ „A mi konyhánk a mi múzeumunkban” (időszaki kiállítás) Helyszín: Nagyatád, Városi Múzeum, 2012. okt. 20. – 2013. aug. 31. A kiállítást rendezte: Hauptman Gyöngyi (muzeológus), Kuti Klára PhD (néprajzkutató), közreműködött: Busa Mónika (egyetemi hallgató), fotó és látvány: Huszár Endre

„Konyha a tükörben” (időszaki kiállítás) Helyszín: Pécs, JPM Néprajzi Osztály, 2014. febr. 27. – 2014. okt. 31. A kiállítást rendezte: Kuti Klára PhD (néprajzkutató), Kőszegi Gábor (muzeológus), közreműködött: Foster Hannah (egyetemi hallgató), fotó és látvány: Jágity Fanni.

³⁸ Jelen kutatást megelőzte és megalapozta az OTKA D45928 (2003-2006) számú posztdoktori kutatása, vezetője és kedvezményezettje Kuti Klára volt. Eredményeinek összefoglalása megjelent: Kuti Klára 2011. Trendek, kérdések és források a jelenkori táplálkozáskultúrában. In Vargyas Gábor (szerk.) Párbeszéd a hagyománnyal. A néprajzi kutatás múltja és jelene. Tudományos konferencia a PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék jubiláló professzorai: Andrásfalvy Bertalan, Filep Antal, Kisbán Eszter és Pócs Éva tiszteletére. Budapest – Pécs, (L'Harmattan – PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék), 459-487.

Felhasználtuk továbbá a résztvevők következő publikációiban közzé tett eredményeit: Kisbán Eszter 2011. A táplálkozáskultúra vizsgálata az európai etnológiában (1950-2010). Ethno-Lore. MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve, XXVIII. 71-87.

Kisbán Eszter 2011. Konyháról bennfentesen: Változó konyhaberendezés Délkelet-Közép-Európában a 19. század elején. Ház és Ember, 23. 4-19.

Kockaháztól a család házáig. A nagyatádi Városi Múzeum kiállítása. 2006. október 13. – 2007. január 28. A kiállítást rendezte: Hauptman Gyöngyi. Katalógus, Nagyatád, 2007.

Kuti Klára 2009. Maradandó vagy mulandó? Divatok a táplálkozáskultúrában. In Bali János – Turai Tünde (szerk.) Élet/út/írások. Szilágyi Miklós tiszteletére. Budapest, (MTA NKI – ELTE BTK Néprajzi Intézet), 402-408.

a trendekre, melyek az egyén folyamatos színváltását erőltetik, és részben azokra a gyakorlatokra, melyek ezeket feloldják.

1. A nagyatádi kiállítás kezdő tablója (Fotó: Huszár Endre)

Annak érdekében, hogy múzeumi megmutatás muzeológiai-múzeumelméleti megközelítéseire rámutathassunk, röviden érdemes idézni pályázatunkból a kutatás módszertani-terminológiai alapjaira vonatkozó bekezdését: *»A kutatás elméleti célja a mindennapi életvilág vizsgálata, leírása és társadalomtudományos igényű elemzése: mindennapi életvilág alatt azt az adott természeti és szociális környezetet értjük, mely az egyén és a közösség életének megkérdőjelezhetetlen és kétségbevonhatatlan alapzata; az a valóság, mely keretet szolgáltat a tapasztalatok, helyzetek értelmezésére, és bizalmasként elismert pozicionálásra. Mindennapi tudáskészletünk forrása és kerete, melyben a tapasztalatok és cselekvési minták rutinná, gyakorlattá, szokássá formálódnak; a tárgyak, objektumok típusokká állnak össze. A mindennapi életvilág interszubjektív, azaz társadalmi eredetű és társadalmi eloszlású. A társadalom vagy közösség által kínált kulturális minták, sémák és értelmezési receptek hagyományozódnak és segítenek eligazodni a társadalmi világban; ebben az értelemben az elődök, a kortársak és az utódok életvilága kapcsolódik egymáshoz, ill. az egyén életvilága kapcsolódik a másik életvilágához. — Ebben az értelemben tehát kutatásunk a néprajztudománynak és a kulturális antropológiának azt a módszertani hagyományát követi, melyben az anonim társadalmelemzés helyett megjelennek az egyedi életvilágok, életpályák, élettörténetek.«*

A múzeum olyan tér, közeg és médium, mely talán meglepő módon, de kiválóan alkalmas a mindennapi tudás, az életvilág megmutatására, mert különleges terével és értelmezési eszközeivel a megszokott, ismert objektumokat eltávolítja, elidegeníti és új, más kontextusba helyezi. A múzeum az önmaga által létrehozott térrel és a látható dolgok kiállításával képes a láthatatlan kontextus megmutatására, és ezáltal a tárgyak jelentése megváltozik, ill. megváltoztatható. A múzeumi objektumok jelentését a megfigyelő alkotja meg; a múzeum ezt a jelentésalkotást (megfigyelést, megkülönböztetést, reflexiót) voltaképp kikényszeríti. A múzeum a mindennapi valóságtól eltérő teret és időt hoz létre, foglal önmagába. Amikor a látogató ebbe a térbe és időbe lép, arra kényszerül, hogy ebben a fikcionális térben és időben önmagát megtalálja, önmagára reflektáljon. A mindennapi tárgyak a múzeumban elidegenednek, és ebben a fikcionális kontextusban nyerik el új jelentésüket. A magyar múzeumi hagyomány leggyakoribb, legismertebb fikciója a historizáció: a mindennapi valóság tárgyai (a mi kiállításainkban is) leggyakrabban a régi-új historizációjába kerültek. A mindennapi életvilágra reflektáló kurátornak számolnia kell(ett) azzal a múzeumlátogatói hagyománnyal, mely a saját múlt megőrzését, a saját emlékezet megmutatását — szemben valamiféle nagy, magasztos múlttal és emlékezettel — nem tartja múzeumhoz méltónak. Mégis, nagyon nagy számban találkozhattunk azzal a tapasztalattal, amikor a múzeum az elidegenítés, a széttördelés, a meghökkentés, az ellentmondás, az irritáció vagy a dekontextualizáció erős eszközeivel a látogatót ennek az ellentmondásos helyzetnek a feloldására, azaz reflexióra kényszerítette.

A mindennapi életvilág reflexióját kiváltó legerősebb kísérő programunk a fogyatékkal élők életvilágával való találkozást tűzte ki céljául. Pécsen a *konyha a tükörben* kiállítás fennállása alatt akadálymentessé tettük a JPM Néprajzi Osztályának időszakos kiállítótermét, hozzáférhetővé tettük a kiállítást mozgássérültek, vakok és

gyengénlátók számára, és rendszeres együttműködést alakítottunk ki a MásKépMás Alapítvánnyal,³⁹ melynek munkatársai professzionális vakvezetést és további ún. érzékenyítő játékokat kínáltak azoknak az érdeklődőknek, akik vállalták, hogy a múzeumi térben a látás nélkülség kontextusát megismerjék.⁴⁰

▪ ***A működő kiállítás (Hauptman Gyöngyi munkája, Nagyatád)***

A kiállítás tárgyi anyaga egy korábbi múzeumi program és kiállítás kapcsán folytatott tudatos gyűjtés révén került a múzeumba.⁴¹ A jelenkori tárgyak múzeumi kiállítása tehát már nem volt előzmények nélküli és teljesen szokatlan a nagyatádi múzeumot látogató közönség számára. Mind a kiállítás előkészítése, mind pedig annak fennállása és működtetése során rendkívül eredményes volt a múzeummal már korábban is kapcsolatban álló, annak munkáját figyelemmel kísérő és segítő egyének és kisebb-nagyobb közösségek (pl. pedagógusok, általános és középiskolai osztályok, nyugdíjas klubok, múzeumi alapítvány, múzeumbaráti kör stb.) bevonása a különböző programokba. Eredményei megmutatkoztak az előzetes múzeumpedagógiai kezdeményezések sikerességén (receptgyűjtés, gyermekek témához kapcsolódó alkotásai, főzésről készített fotósorozatok, saját gyűjtemény bemutatása stb.) és magán a megnyitón is. A későbbiekben pedig a kiállítás témája köré szervezett programsorozat (***Asztali beszélgetések a mi konyhánkban, a mi múzeumunkban*** címmel) zömmel külső kezdeményezésre jött létre, és a szervezésben is nagy szerepe volt a múzeumi önkéntesek munkájának.⁴² A múzeumi bemutatás egyik nagy eredményének tartom, hogy az intézmény igazi közösségi múzeumként működve új csoportokat tudott bevonni a múzeumi látogatók és érdeklődők körébe, ill. mozgásba hozta és megerősítette a már meglévő társadalmi kapcsolatait. A múzeumi kiállítás médiumán keresztül az elméleti, tudományos eredmények a tudományos szférán túl, szélesebb körben is ismertté válhattak.

▪ ***A mindennapi életvilág megmutatható szeletei (Kuti Klára)***

2. A Gondoskodás színtere a pécsi kiállításban (Fotó: Füzi István)

A kiállítás felállításával egy időben a régió egy aprófalujában mélyfúrás jellegű antropológiai terepmunkát végeztem, melynek eredményei mind a kiállítás koncepciójában, mind e zárójelentésben szubjektív választás után jelennek meg: ***gondoskodás a táplálkozásban – a társas viszonyok újratermelése***: Kiállításunk egyik

³⁹ <http://www.maskepmas.hu/>

⁴⁰ <http://www.jpm.hu/index.php?m=4&s=4&id=154> A programsorozat címe: a Konyhában Másképpen volt.

⁴¹ Kockaháztól a család házáig című kiállítás (2006. október 13. – 2007. január 28.), rendezte Hauptman Gyöngyi. A kiállítás a MaDok-program által koordinált Kiállítási dominó 2006→ keretében nyílt meg. Illetve a kiállítás katalógusa: Hauptman Gyöngyi 2007. Kockaháztól a család házáig. A nagyatádi Városi Múzeum kiállítása. Nagyatád. A tárgygyűjtést a MaDok-program által kiírt pályázatok tették lehetővé 2006-ban és 2009-ben.

⁴² A programokat részletesen bemutattam a kiállítás 2013 júniusában megjelent (és a Múzeumok Nyári Éjszakája program keretében bemutatott) katalógusában: Kuti Klára (szerk.) 2013. A mi konyhánk a mi múzeumunkban. Kiállítás a nagyatádi Városi Múzeumban. Nagyatád.

legsikeresebb színtere az a tárgyegyüttes volt, mely a néhány évvel ezelőtt tudatos, koncepciózus jelenkori gyűjtés-vásárlás révén került a nagyatádi városi múzeum tulajdonába, s mely egy az 1940-es évek első felében házasságot kötő nagyatádi iparos házaspár konyhabútor-együttese és a hozzátartozó teljes konyhai tárgyanyag volt. A színtér részben a maga formai egységességével, erős színvilágával és vizuális hatásosságával, részben pedig azzal a közös emlékezeti hatással válhatott a kiállítás szimbólumává, ami abból fakad, hogy a ma élő összes generációnak saját konkrét emléke lehet róla. Ennek a színtérnek a **gondoskodás** címet adtam, pontosan abból a megfontolásból, hogy az egyéni és kollektív emlékezetben rögzült tárgyemlék mindenkiben a saját közvetlen környezetét, társas vagy rokoni kapcsolatait, kötődéseit hívja elő.

A táplálkozás társas és társadalmi funkciójának meghatározó aspektusa a gondoskodás. Antropológiai terepmunkám választott településén az élelmiszerbeszerzésnek több csatornája van, melyet a lakosság egyéni munkabírása, anyagi helyzete, munka- és szabadidővel való gazdálkodása, ill. a közlekedési viszonyok függvényében egymással kombinál. Hasonlóan a nagy országos tendenciához azok a háztartások, amelyek több generáció szoros együttműködésén alapulnak, rendszeresen élnek az autós nagybevásárlás lehetőségével. Ide tartoznak olyan háztartások is, ahol csak az idősebb, egyedül maradó nagyszülők élnek, viszont a városba költözött gyermekek rendszeresen ellátják őket olyan áruval, melyet Kaposvárról vagy Nagyatádról gépkocsival hoznak. Erre a beszerzési útra mindenki rá van utalva. Akinek egyáltalán nincs autós ismerőse, fizetségért fogad egy útra gépkocsit. Ez az ún. nagybevásárlás sem differenciálatlan: a látszólag hasonlóan árukínálattal rendelkező nemzetközi élelmiszerkereskedelmi láncokat sokan markánsan megkülönböztetik, és bizonyos árukat mindig csak az egyikből vagy csak a másikkól szereznek be. A faluban a kiskereskedelemnek egyik formája a kisbolt. Ennek árukínálata széles ugyan, de nagyon ellentmondásos. Ez az enyhén eufemisztikus megfogalmazás azt a drasztikus ténytet takarja, hogy a kisbolt áruja nagyon drága és nagyon silány, kihasználva azoknak a kiszolgáltatottságát, akiknek nagyon ritkán van esélyük más üzletbe menni. A másik lehetséges út a mozgóárusok kínálata. A faluba szinte minden nap érkezik mozgóárus: zöldséges, fagyasztottélelmiszer-árus, ill. állati tápot és gázpalackot áruló cég. A háztartásokban a legcsekélyebb mennyiségű élelmiszer a saját kertben (gazdaságban) megtermelt élelmiszerből származik. A falu telkei különben hatalmasak. A 19. századi természeti katasztrófa után teljességgel újra parcellázott telkek elegendő nagyok volnának mind konyhakerti, mind takarmánynövény termesztésére, mégis saját részre alig néhányan művelik ezeket. A kertek jó részét a falu egyetlen megfelelő gépesítéssel is rendelkező gazdálkodója műveli, ritkán bérbé vétellel, többször csak szívességből, hisz az idősebb tulajdonosok kézi erővel már nem tudnák megművelni. A napi táplálkozásnak van még egy nem elhanyagolható faktora: a térségi közoktatási intézmény konyhája, (mely a szomszéd faluban van), és munkanapokon ellátja mind a faluban lévő óvodát, mind pedig számos lakost, nem csak az időseket, de bárkit, akinek nincs lehetősége főzni. Az ebédet a falugondnok hordja ki az önkormányzat kisbuszával. Az így befizetett ebéd elegendő nem csak egy étkezésre. Bár vannak olyanok, akik ezt az ellátást nem veszik igénybe, de az általános megítélése nem rossz. Elismerik és elfogadják azoknak a döntését, akik hozzátartozókat az ételt. Inkább saját magukban keresik az elutasítást: „nem bírja a gyomruk, nem is tudnak annyit megenni... stb.” Fontos, hogy a folyamatosan a falu közvéleményének színe előtt élő „helyi elit” is ezt a kosztot eszi. Körülbelül a hatvanas évektől van a faluban „menzakoszt”, amikor a több település összevont termelőszövetkezetének nem helybeli dolgozói is a központi (óvodai) konyhából étkeztek. A közétkeztetés tehát magától értődő természetesség a többség számára. Saját részre élelmiszert azok termelnek még, akiknek a háztartása vagy tágabb értelemben vett kapcsolati hálójuk olyan kiterjedt, hogy a saját részre termelt élelmiszer „megéri” a többletmunkát. A „megéri” *nem* a ráfordított energia és költség megvont mérlegét jelenti, hisz sem a zöldség- sem a hústermelés nem rentábilis. Akik még zöldséget, gyümölcsöt termelnek, illetve húsféléket tartanak, mind egyöntetűen állítják, hogy anyagilag semmi esetre sem éri meg, csak ők „nem tudják a boltit megenni”. De ugyanez az érv fordítva is elhangzik: bár körülményesen ugyan, de volna lehetőség termelői tej vásárlására, senki nem teszi, mondván, már nem tudják elfogyasztani a nyers tejet. A falu élelmiszerkereskedelmi térképe tehát teljességgel megfelel az országos átlagnak: döntően piacfüggők, csekély mértékben van saját részre termelés.

A saját konyhán elkészített élelmiszer, megvendéglés, elfőzés gyakorlata, ill. az ételajándék, kóstolóadás vagy a közösségi alkalmakon megrendezett közös étkezések azonban gyakori és jól ismert eszköznek, mércének számítanak. A közösség belső kapcsolati hálóját, a vertikális és horizontális kapcsolatokat megerősítésének,

kifejezésének finom hangoltságú eszköze az étel (ital) ajándékozása, ennek legtágabb formái. Az egyéni, társas és társadalmi gondoskodás intézményesült, de nem hivatalos formái vannak ebben jelen. Az a nyilvános szolidaritás, ami például a városokban nyílt színen, az utcán — pl. ételosztás formájában — zajlik, az itt elképzelhetetlen: ennek sokkal szemérmesebb, burkoltabb, de éppúgy minden résztvevő által ismert, elvárt és kiforrott formái vannak a kis közösségen belül. Az ételajándék (most semlegesen általánosítva ezt a kifejezést használok) csak nagyon nehezen, voltaképpen csak analitikusan volna leválasztható a munkacsere összetett rendszeréről és intézményéről. A kölcsönösségnek, segítségnek, bér munkának a közösségen belül kifinomult, összetett, „átláthatatlan” rendszere van, amely szoros összefüggésben áll az ellentételezésként (is) adott étellel. Túlzottan leegyszerűsítettnek tűnne azt állítani, hogy bizonyos munkák, segítségek (építkezés, disznóölés, favágás) elvégzéséhez jár az étel. Nem jár. Csak mérlegre kerül a finoman megrajzolt, érzékeny kölcsönösségi hálózatban, baráti, családi, patrónusi viszonyban. Általános ismertsége ellenére ezeket a viszonyokat, függőségeket, kölcsönösségeket napi gyakorisággal újratermelik, megerősítik és felülírják a diskurzusokban, azokban a történetekben, amelyekben újramesélik egymásnak vagy az idegennek (pl. a kutatóknak) ezeket a viszonyokat. Talán nem túlzás azt állítani, hogy az ételajándék a közösség tagjai közötti erőviszonyok „legfinomabb” mutatója.

Máté Gábor

▪ *Néprajzi tájak és csoportok tértudományi kérdései*

A néprajzi megismerés alapegységei a „parasztság felfedezésétől” kezdve térben lehatárolt tájak, vidékek és társadalmi csoportok voltak, illetőleg olyan helyek (falvak, falucsoportok) amelyek „egyedi” kulturális jellemvonásokat, egyszersmind egy közösséghez vagy nagyobb táji kerethez való tartozást is képviseltek. A közvélemény leggyakrabban a néprajz által meghatározott térstruktúrán keresztül ismerkedik meg a népi kultúrával. Az emberek jelentős része például a „dialektusszerűen” megjelenített zene és tánc (kalotaszegi, mezőszegi, gyimesi, somogyi stb.) megismerése útján szerez ismereteket a regionális különbségekről. Igen jól artikulálják a térbeli viszonyokat, vagyis az életmód táji sokféleségét a néprajzi témájú helyi gyűjtemények, tájházak és skanzenek, amelyek túlnyomórészt jellegzetes tájegységek és csoportok bemutatására szakosodtak. Vizsgálataim a néprajz által kutatott és megjelenített térstruktúrának, illetőleg a térbeli kereteknek a megismerésére irányultak.

▪ *A kutatás*

Baranya, Tolna és Somogy megyék területén vizsgáltam a néprajzi tájak és csoportok történeti kialakulását és a tájak konstruálásának tudományos (földrajzi, történeti, néprajzi) gyakorlatát. Ennek során a Baranya Megyei Levéltár, a Tolna Megyei Önkormányzat Levéltárában, a Somogy Megyei Levéltárban és a Magyar Nemzeti Levéltárban végeztem levéltári kutatást, melynek célja a Dél-Dunántúlra a török alatt és után került népcsoportok letelepedésének és tájalakító munkájának tanulmányozása volt. A döntően 18. századra koncentrált levéltári munka során azt kutattam, hogy milyen térbeli és időbeli jellemzőkkel bírnak a néprajz által meghatározott és leírt csoportok.⁴³ A kérdéssel kapcsolatos levéltári és könyvtári ismereteimet hallgatókkal közösen tett kirándulások során bővíttem (Ormánság, Drávaszög, Zselic, Sárköz). Táji tagolódás című egyetemi kurzusomhoz a kutatás tapasztalataim, illetőleg szakirodalmi tájékozódáson alapulva egy térképet szerkesztettem.⁴⁴ A vizsgálat nem a hagyományos táji-történeti keretrendszerrel és nem a kultúra regionális tagolódását vizsgáló atlasz-elemzési módszert alkalmazta. A kutatásban a terek definiálása (objektív,

⁴³ Az OTKA támogatása nagymértékben segítette a doktori disszertációm megalapozó kutatómunkát. Disszertációm hangsúlyos része volt a 18. századi betelepülések kutatása és a néprajzi tájak elméleti kérdéseinek vizsgálata. Máté Gábor: A Mecsek-vidék tájtörténete. Táj és ember viszonyának változása háromszáz év tükrében. PhD disszertáció. Pécs, PTE Földtudományok Doktori Iskola, 2013.

⁴⁴ A kurzus hatására számos regionális tagolódást, csoportszerveződést, ill. a gazdasági stratégiákat kutató szakdolgozat született, szerzőik: Farkas Edina (2013), Jaksics Mirjana (2012), Pulszter Zsuzsanna (2012, OTDK I. helyezés, 2014), Szeitz Anett (2013), Vataszin Péter (2010, 2012)

szubjektív, vélelmezett terek) volt hangsúlyos, amely a *térelemek jellegén és észlelésén* alapuló kategóriákat állapít meg.

▪ **Objektív, szubjektív és kvázi tájak (terminológiai javaslatok)**

I. Az objektív tér a térelemek jellege (tartalma, minősége) szerint határozható meg. Az objektív tér létezik. Megkülönböztethetjük a társadalomnak a földi térhez kötött, lokalizált „külső” terét (térbeniség) és az egyes társadalmi szférák „belső” terét (térbeliség).

A külső tér jellemzője a lokalizálhatóság, vagyis a társadalmi folyamatok, jellegzetességek földrajzi helyhez kötése. A belső terek a társadalom különböző csoportjai (vagy gazdasági szereplők) közötti relációkat ölelik fel, amelyeknek éppúgy lehetnek térbeli viszonylatok, mint pl. a konkrét domborzati elemeknek. A külső tér egymás fizikai, földrajzi közelségét jelenti, a belső tér különböző kategóriák (népesség, üzemszerkezet, nyelv, termelési eljárások stb.) szerinti viszonylatokat takarja. A belső tér elemzéseként lehet az archaikus (jellegzetesen a magyar népterület peremén elhelyezkedő) és modernizálódó kulturális egységeket megkülönböztetni egymástól. Az egyenlőtlenségek mellett (lásd még centrum – periféria) a rendezettség is a tér jellemzői közé tartozik. A rendezettség csak megfelelő algoritmusok meghatározása esetén értelmezhető. Ez a néprajzi értelmezés szintjén azt jelenti, hogy a tér elemzésében valamilyen módszertani, elemzési műveletsor, algoritmus felhasználása szükséges. A néprajzban leggyakrabban nem numerikus, hanem „empirikus algoritmust” használnak, ami legtöbbször Szabó László és Zentai János tanulmányaiban ismerhető meg. A magyar néprajztudomány legújabb rendezettség vizsgálatát Borsos Balázs végezte el, aki a *Magyar Néprajzi Atlasz* adatainak számítógépes elemzésével (klaszteranalízis) kulturális nagy-, közép-, és kistájakat állapított meg.

Amennyiben a néprajzi vizsgálat tárgya objektív tér (pl. járás, település) akkor a *belső terek* kutatása az ott élők munkavégzésével, társadalmi életével kapcsolatos térreleváns összefüggések kutatása. A *külső tér* kutatása pedig ennek formai lecsapódásának értelmezése, például térképek, kataszteri iratok segítségével. Noha Nemes Nagy József szerint mindent társadalmi jelenségnek van külső tere, a néprajzi tájak- és csoportok vizsgálatok az objektív (reális) tér tartalmát le kell redukálnunk egy kötöttebb, térben konkretizálhatóbb térre, mert meglátásunk szerint a társadalmi struktúrák vizsgálata a társadalomtudományok eltérő módszertanából és hermeneutikai jellemvonásaiból adódóan vagylagos éppen ezért változó eredményekre vezetnek (etnikai, vallási származási kérdések megítélése). A tér itt inkább szimbolikus mezőben jelenik meg, vagy külső térként konkrét egyházi, oktatási terekhez kapcsolódóan. Ezekből a sajátosságokból kiindulva objektív térként csak a reális határral rendelkező egységeket vesszük számba, vagyis, ahol társadalmilag meghatározott, valamilyen jogi aktussal (szokásjog, tételes jog) elismert és térben kijelölt határvonalak vannak. A teljesség igénye nélkül a következő téregységeket vehetjük ide: településszerkezet egységei, uradalmi-igazgatási egységek, öngazgatási egységek, államigazgatási egységek, gazdasági alapon, érdekeltségen szerveződő társulatok, egyházigazgatás stb.

A 19-20. században a Kárpát-medence népeinek életét sokféle külső tér alakította. A külső tér cselekvést irányít, kontextualizálja az életet. Kijelöli a mozgásjelenségek keretét és a földhasználat sajátosságait. Egy gazda a faluhatárban fekvő, több darabban lévő földjének megmunkálásával tölti idejét. Földjének határait jól ismeri, a határjelként szolgáló megyeköveket igazgatja, számon tartja és a szomszédság földtulajdonát is ismeri. A faluközösség tagjaként a település határait is ismeri, legalábbis azon a szakaszon, ahol a földjei vannak. A járási központba adóügyek és vásárolás ügyében látogat el. A külső tér vonatkozásában egyre kisebb tere van a helyi intézmények által teremtett határoknak. A terek feletti ellenőrzést egyre inkább átveszi a nemzetállam kontextusalakító gyakorlata. A konkrét határvonal természetesen változó kiterjedésű lehet, de bármilyen széles határvonalról is legyen szó (10 cm – 500 m) fontos, hogy a létét a szereplők, érintettek elismerik. A létezés csalhatatlan bizonyítékát a határjelek adják, melyeknek a földfelszínen elhelyezett különféle jeltípusoktól a kataszteri térképeken át a műholdfelvételeken rögzített poligonokig sokféle megjelenési és rögzítési (örökítési) módja van. Az objektív tereknek az egyik fő sajátossága még, hogy a határvonalon történő áthaladást jogi értelemben mindig szabályozzák és a szabályok megsértése esetén szankcionálhatják. A határoknak tehát jogi,

adminisztratív vonatkozásai is vannak, illetékességi körök is tartoznak hozzá és az esetek többségében a határok megsértése sem történhet következmény nélkül. A határátlépés során változnak a használat feltételei, még akkor is, ha a betartás és betartatás esetenként elmarad(hat) vagy jelentősen különböz(ik)/(het) a kor és a hely függvényében.

II. A terek másik nagy halmazát **szubjektív (észlelt, szemléleti) tereknek** nevezhetjük, itt az észlelés, megtapasztalás szempontjai hangsúlyosak és nem a tér „adminisztratív funkciója”. Legtöbbször érzékszervi információk határozzák meg a tér kiterjedését, jellegét. Ebben az esetben nem is fontos a határvonalak pontos meghatározása, sokszor a forrásokban megemlített tér (pl. „Kozári-mező”) nem is rendelkezik ilyennel. Gyakran egy helyzet leírására, viszonyítás kifejezésére használják, ilyen szerepben fordul elő a forrásokban. Ide sorolhatók például a *földrajzi nevek* jelentős része (*Cserösürom, Venyítés*), hiszen legtöbbjüknek csak hozzávetőleges kiterjedése van, határaik nem határozhatók meg pontosan. Nemes Nagy József szerint „*minden konkrét társadalmi tér reális és észlelt, objektív és szubjektív*”.⁴⁵ A két kategória tehát nem zárja ki egymást, sőt kontextustól függően felcserélhetőek. A helynévből például reális tér lehet, ha bekerül a földkataszterbe és felkerül a kataszteri térképekre. Ugyanakkor megmarad szubjektívnek, hiszen a gazdák nem a földkataszter, hanem „mentális térképük” szerint érzékelik a faluhatárt és használják a helyneveket. Külső szemmel nézve (csak a térképen tájékozódva) viszont ugyanannak a dűlőnek csak a reális jellege érzékelhető. A térképi rögzülés során tehát nem feltétlenül válik a szubjektív tér objektívvé, pusztán megítélés és situáció kérdése, hogy mikor minek gondoljuk. A szubjektív tér jellegzetes a gyenge helyismerettel rendelkezők körében, akik a mások által (akik pl. ott birtokolnak földet) objektív térként (is) rögzült helyeket csak „homályosan” ismerik. Szubjektív terekhez sorolhatók azok az említések is, ahol a térnek adminisztratív funkciója és szilárd határvonala van, de az adott beszédkontextusban nem említik meg, így a múlt búvárlója számára a név pontos háttere, „*objektív jellege*” rejtve marad. Ilyen pl. a Völgység 1698-es említése, ahol nem tudjuk megállapítani, hogy valójában a Völgységi-patakra, egy valamikori járásra, a patak völgyre, vagy a patak völgy felső három falujára vonatkozott (mind a négy lehetséges). A földrajzinév-adás gyakorlata nagyon jó példákkal szolgál e tér típus jellegzetességeire vonatkozóan. A szubjektív terek közé sorolhatók a *mentális terek*, amelyek kutatásával a néprajz és a kulturális antropológia is foglalkozik.

III. A feldolgozás szempontjából érdemes egy harmadik térkategóriát is elkülöníteni, a **vélelmezett (kvázi vagy értelmező) terek** csoportját. A vélelmezett tér voltaképpen nem más, mint egy átmeneti állapot a szubjektív és a reális tér között. A vélelmezett térnek ugyanúgy két aspektusa lehetséges, mint a reális térnek, egy külső és egy belső nézőpontja. Ugyanakkor a vélelmezett térnek nincs jogilag megragadható vonatkozása, és nincsenek térben kijelölt konkrét határvonalai, vagyis csak akkor lehetnek, ha a vélelmezett térből (mert ilyen is lehetséges) objektív tér lesz. A vélelmezett tér inkább a szubjektív (észlelt) terekhez áll közel, de ahhoz hasonlóan objektív térré is alakulhat. A különféle tudományok folyton keresik a számukra legmegfelelőbb térstruktúrát, amit alapvetően az objektív megismerés egyik fontos segédletének tekintenek. A terek eme harmadik csoportja akkor válik el, amikor egy jelenség értelmezése a cél. Vélelmezett tér leginkább a tudományok téralkotására jellemző. A tudományos gondolkodás és térképalkotás során „kvázi táj” jön létre, ami a tudományon belüli eligazodást, pozicionálást, a térben zajló események rögzítését szolgálja. A vélelmezett tér minden tudományon belül konszenzus kérdése. A néprajzban nem alakult ki egységes szempontrendszer a térbeliséget illetően, máshol pl. a földrajztudományban inkább létrejött a komplex szempontok szerint, hierarchikusan értelmezett térfelosztás. A vélelmezett tér egy elméletben létrehozott és diszciplínafüggő tér-lehatárolás, amely azért születik meg, hogy a tudományos eredmények térben megjeleníthetők legyenek, vagy kereteket nyújtsanak egy-egy vizsgálathoz. Vélelmezett térből (annak helyén) akár igazgatási funkcióval bíró terület is alakulhat, vagy a kettő egymás mellett élhet. Jó példa erre az Ormánság, amely két középkori eredetű szubjektív (Ormán és Ormánság) tájból a 19. század közepén szubjektív irodalmi, majd vélelmezett néprajzi tájegységgé (Ormánság, Ormánság) vált, majd a II. világháború után az egyik legtöbbet kutatott vélelmezett néprajzi tájjá lépett elő, végül reális tér formájában az Ormánságfejlesztő Társulás névadója lett.

⁴⁵ Nemes Nagy József 1998. A tér a társadalomtudományban. Budapest, Hilschler Rezső Szociálpolitikai Egyesület, 82.